

Prof Arthur Võõbus

**EESTI KIRIKULOO
PEAJOONI**

Tartu

2011

Käsikirja toimetamist on toetanud Tartu Ülikool, Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11) ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus)

Toimetaja: Atko Remmel

Originaal: Arthur Võõbus, Eesti kirikuloo peajooni, Usuteaduslik Instituut, Toronto, 1980

SISUKORD

SISUKORD	3
EESSÕNA	4
ARTHUR VÕÕBUS	6
SISSEJUHATUSEKS	7
I MUINASEESTLASTE SUHTED KRISTLUSEGA KEELELISTE SUGEMETE VALGUSES	9
II MISJONIRADADE OTSINGUL	13
III ESIMENE EESTI PIISKOP FULCO	17
IV AJED, MIS LÄHTUSID OJAMAALT	21
V EESTLASTE VABADUSE KAOTUS JA KRISTLIKU LIIKUMISE HÄVITAMINE	24
VI EESTLASTE OSA USUPUHASTUSE LIIKUMISES	27
VII EESTLASTE TAOTLUSED USUPUHASTUSE LIIKUMISES	33
VIII EESTLASTE ESIMENE SUUR SAAVUTUS VAIMLISEL ALAL	38
IX KIRIKUOLUDE TERVENDAMISE PÜÜDED PIISKOP IHERINGI REFORMIDES	42
X PIISKOP IHERINGI PÜÜDED EESTLASTE HUVIDES	46
XI KIRIKULAULU ALGUSED JA SELLE KUJUNEMINE	50
XII PIIBLI TÕLKIMINE	56
XIII VENNASTEKOOGUDUSE LIIKUMISE USULINE JA EETILINE TÄHENDUS	60
XIV VENNASTEKOOGUDUSE LIIKUMISE VAIMLINE, KULTUURILINE JA ÜHISKONDLIK TÄHENDUS	65
XV VILLEM REIMANI TÖÖ JA TÄHENDUS	70
XVI EESTI KIRIKU RAJAMINE	75
KASUTATUD KIRJANDUS	79

EESSÕNA

Professor Arthur Võõbuse „Eesti kirikuloo peajoonte“ koostamisest on nüüdseks möödas hulk aega, mille jooksul on kardinaalselt muutunud nii poliitiline olustik kui ka hüljatud nii mitmedki valitsenud doktriinid. Sellest lähtuvalt on teisenenud suhtumine erinevate ajaloosündmuste käsitlemisse ning sootuks teine on ka teksti eeldatava lugeja taust. Seetõttu tuleb prof Võõbuse teksti suhtuda ennekõike kui toonase perioodi peegeldusse – nagu on osundanud nii Amar Annus¹ kui ka Toomas Paul,² kannavad Võõbuse Eesti ajalugu käsitlevad tekstid eelkõige „ideoloogilise mälestusmärgi“ kui teadusliku uurimistöö pitsarit ning sellistena tuleks neid ka käsitleda.

Selle märkuse juures tuleb aga arvesse võtta, et tekst on kirjutatud stressisituatsioonis. Ühelt poolt leidis Nõukogude Eestis aset aktiivne Eesti ajaloo ümberkirjutamine eesti-vene sõpruse ja kirikuvaenulikkuse vaimus; teisest suunast paistis aga balti-saksa ajalookirjutuse üleolev suhtumine eestlastesse ning ajaloo vältel toimunud kuritegude õigustamine „kultuuri ja õige usu“ toomisega. Neil põhjusil on mõistetav Võõbuse kirglikkus mõnede seisukohtade käsitlemisel ja kaitsmisel – kuid sellest hoolimata jätavad paljud tema positsioonidest pigem idealiseeritud kujutluspiltide mulje. Iga sellise seisukoha tagantjärele õiendamine toonuks kaasa kas sootuks uue teksti kirjutamise või sedavõrd suure märkuste hulga, et teksti lugemine muutunuks jõukohaseks vaid täiuslikult motiveeritud lugejale. Seetõttu on erinevate teemade alguses ära toodud viited tänapäevastele käsitlustele, et lugejal endal oleks võimalik prof Võõbuse ja praeguse ajalookirjutuse seisukohti võrrelda.³

Et tegu on konspektiks mõeldud tekstiga, millest osa aluseks on välis-Eesti ajakirjanduses ilmunud artiklid, siis esineb siin-seal temaatilisi kordusi ning tihti on viited allikatele väga ebamäärased. Muistse vabadusvõitluse perioodi käsitlemisel on prof Võõbus aluseks võtnud oma teksti *Christianization or War of Conquest? A critical appraisal of myth*

---

¹ Arthur Võõbus, *Kummargil käsikirjade kohal*, koost. Amar Annus, toim. Urmas Tõnisson, Eesti mõttelugu 86 (Tartu: Ilmamaa, 2009), 401–402.

² Toomas Paul, „Võõbuse fenomen“, *Keel ja kirjandus* 11 (2009), 863jj.

³ Põhjalikumad Eesti kirikuajaloo-alased bibliograafiad jäävad hetkeseisuga kahjuks aastate taha ega kajasta viimaseid uurimusi. Soovitada võib: Riho Saard, *Eesti kirikuajaloo bibliograafia (1918–1997)*. *Viron kirkkohistorian bibliografia*, Helsingin yliopiston Ortodoksian ja Itä-Euroopan kirkkojentutkimuksen laitoksen julkaisu. Reports from the Department of Orthodoxy and East European Church Studies 3 (Helsinki: University of Helsinki, 1998); Toomas Paul, *Eesti piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani*. Emakeele Seltsi toimetised 72 (Tallinn: Emakeele Selts, 1999); Vello Salo, *Riik ja kirikud 1940–1991* (Maarjamaa, 2000). Edaspidistes joonealustes märkustes on ära toodud eelkõige uuemad käsitlused, mis nimetatud teostes ei kajastu.

and history in the activities of Bishop Albert (Stockholm, 1965), piiskop Jheringiga⁴ seonduvat on ta käsitletud teoses *Reform attempts initiated by Bishop Joachim Ihering* (Stockholm: Holmiae, 1965), mis on kättesaadav ka Tartu Ülikooli raamatukogust. Balthasar Russowi teema tutvustamise aluseks on „Notes on the Chronicle of Balthasar Russow and its author“, *Yearbook of the Estonian Learned Society in America* (New York: Estonian Learned Society in America, 1976). Eesti rahva ajalugu käsitleb ta oma 14-köitelises monumentaalteoses *Studies in the history of the Estonian people* (Stockholm: Eesti Usuteadlaste Selts Paguluses, 1969–1985).

Mõned siinkäsitletud teemadest on ilmunud ka Amar Annuse koostatud valimikus *Kummargil käsikirjade kohal* (Tartu: Ilmamaa, 2009), kuid käesolevas teoses esinevad nad täiendatud kujul.

Keelelisi parandusi on teksti tehtud minimaalselt, säilitatud on autori kõnepruuk. Mõnede tänapäeval vähem kasutusel olevate sõnade puhul on lisatud seletavad märkused. Kõik joonealused märkused on toimetaja-poolsed.

Atko Remmel

---

⁴ Võõbus kasutab läbivalt paralleelset nimekuju Ihering.

ARTHUR VÕÕBUS⁵

- Sündis 15/28. aprillil 1909 kooliõpetaja perekonnas Matjama külas, Vara vallas, Tartumaal
- 1928. aastal lõpetas *cum laude* Hugo Treffneri gümnaasiumi
- 1932. aastal lõpetas Tartu Ülikooli usuteaduskonna ning ordineeriti vaimulikuks
- Aastail 1933–40 Tartu Pauluse koguduse üks pastoreid
- 1934. aastal kaitses magistritööd „Õige kristlane, õige kristlik elu ja õige kristlik kirik Søren Kierkegaardi järel“
- Abiellus 20. juunil 1936 Tartu Pauluse kirikus, abikaasa Ilse Võõbus (sünd. Luksep, 1918–2005); perre sündis kolm last
- 1940. aastal lahkus koos ümberasujatega Saksamaale, kuid pöördus sealt 1942. aastal tagasi Eestisse
- 1943. aastal kaitses Tartus teoloogiadoktori kraadi väitekirjaga munklusest Süürias, Mesopotaamias ja Pärsias
- 1944. aastal põgenes taas Saksamaale ning teenis aastail 1944–1948 pastorina erinevates põgenikelaagrites, 1946–48 Balti Ülikoolis Hamburg Pinnebergis
- 1948. aastast kuni pensioneerumiseni 1977. aastal professor Chicago Luterlikus Seminaris (hilisem Chicago Luterlik Teoloogiakool (*Lutheran School of Theology*)), 1977. aastast E.E.L.K. USA vikaarõpetaja, 1979. aastast Iraagi Teaduste Akadeemia liige, 1982–88 Indianapolise koguduse õpetaja
- Elu jooksul sooritas üle 40 uurimisreisi Lähis-Ida ja Kesk-Ida riikidesse
- Teadusproduktioon: 82 teaduslikku teost, 241 monograafiat või artiklit, 43-köiteline sari „Papers of the Estonian Theological Society in Exile“
- Suri 25. septembril 1988 Chicagos.

---

⁵ *Kummargil käsikirjade kohal* (Tartu: Ilmamaa, 2009), 397jj; EELK kodulehekül (http://www.eelk.ee/~elulood/voobus_artur.html, 14. november 2011)

SISSEJUHATUSEKS

Eestlasi on maailma avalikkuses armutult tembeldatud ristiusu paadunud vaenlasteks. Meie esivanemate hoiakut kristluse suhtes on kirjeldatud kui ainulaadset sõgedust. Kõik see on muidugi vajalik olnud selleks, et kuidagi õigustada sellist meeletut metsikust, millega muinaseestlaste maa, asulad ja kodud, millede ilu ja kultuuri Läti Hendrik ei suuda küllalt imetleda, purustati, vabadus hävitati ja rahvas vallutajate võimu alla suruti. See on laialt korrutatud väide, et kõik see hävitustöö oli ju eestlaste eneste süü, sellist kangekaelset vastupanu ristiusule võis ainult mõõga abil murda; vägivald jäi ainsaks vahendiks, et eestlastele tuua ristiusu valgust.

Nii on balti-saksa ajaloo käsitus meie rahva ajalugu võõrastele esitanud.⁶ Piiskop Alberti, kes paljudes sõdades 1208–1226 hävitas eestlaste vabaduse, on kõrgelt ülistatud⁷ kui saksa viimast suurt misjoni-piiskoppi.⁸ Viimases teoses Balti kirikuloo kohta võime isegi lugeda, kuidas eestlastel tuleb tänulik olla saksa rahvale, kuna see piiskop Alberti kaudu on teinud suure kingi, tuues neile ristiusu.⁹

Aastal 1965 avaldasin ma töö piiskop Alberti ristiõdade kohta meie maal.¹⁰ Ajaloo allikate valgusel näitan ma selles töös, et need ei toonud ristiusku, vaid kõik see metsik hävitamine, mis saatuslikuks sai meie rahva elule ja tulevikule, tegi lõpu ristiusu rahulikule arengule meie maal, mis juba palju varem oli alanud. Selle tulemusena Albert ei olnud mitte misjonär, kellenä ta on esindatud, vaid tõeliselt on tema saksa ekspansiooni esindaja, kes kasutas ristiusku ainult suitsukattena oma plaanide teostamiseks. Selletõttu tema koht ülepea ei kuulugi misjoni-ajalosse, vaid saksa rahva ekspansiooni ajalukku.

On hästi mõistetav, et asjaolude selgitus, mis meie esivanemaid õigesse ajaloo valgusse seab ja selle tulemusena ka nende au päästab, pahameelt tekitab. Prof G. von Rauch,

---

⁶ Kas selline seisukoht peab paika või mitte, vt nt Indrek Jürjo, „Eestlaste rahvuslik ärkamine 19. sajandil - baltisaksa valgustuse teene?“, *Ideed ja ühiskond: Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil* (Tartu: Ajalooarhiiv, 2011), 202jj; „Prof Jüri Kivimäe: ajaloo üle ei tohiks kohut mõista“, *Eesti Kirik*, 9. november 2005 (<http://www.eestikirik.ee/node/475>, 14. november 2011), Jaan Undusk, „Ajalooteõde ja metahistoorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist“, *Tuna* 2 (2000, http://www.ra.ee/public/TUNA/Artiklid/2000/2/2000-2-Jaan_Undusk_lk114-130.pdf, 14. november 2011), 112–130.

⁷ Vt Reinhard Wittram, *Baltische Geschichte; die Ostseelände: Livland, Estland, Kurland, 1180–1918* (München: R. Oldenbourg, 1954), 17.

⁸ Vt Albert Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands IV* (Leipzig: J.C. Hinrichs'sche buchhandlung, 1903), 643.

⁹ Vt Albert Bauer, „Der Livlands Kreuzzug“, *Baltische Kirchengeschichte*, hrsg. von Reinhard Wittram (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956), 34.

¹⁰ Arthur Võõbus, *Christianization or War of Conquest? A critical appraisal of myth and history in the activities of Bishop Albert*. Estonia Christiana (Stockholm, 1965), 45–78.

Kielis, retsenseerides minu äsjamainitud tööd, on päris pahane ja ütleb, et ma olen asunud seisukohale, mida on omaks võtnud nõukogude autorid.¹¹ Sellisel ütlusel ei ole mingit teaduslikku väärtust. Sellises reageerimises ma ei näe mingit tulu küsimuse asjalikuks käsitlemiseks. Mul ei ole midagi tegemist nõukogude autorite seisukohtadega; nõukogude meestel on omad huvid ja nende arusaamise kohaselt oli sakslaste vallutus eestlastele kahjulik, kuid vene sõjaretked ja vallutused on teeninud ja teenivad eestlaste huvisid. Selliste seisukohtadega ei saa ju vabadel inimestel¹² olla midagi ühist.

Seda rohkem peab selgitama, kuidas tegelikult asjaolud olid ajalooliselt. Tõeolude väljatoomine ja selgitamine on otse hädavajalik. Vastus sellele küsimusele tuleb ikkagi ainult ajalooallikate läbitöötamisest, mitte võimutsevatest doktriinidest, tulgu need siis idast või läänest.

---

¹¹ Georg von Rauch, *Jahrbücher für Geschichte Ost-Europas* XVI (Kiel: Steiner, 1968), 616jj.

¹² Mõeldud on väljaspool Nõukogude Liitu elanud inimesi.

I MUINASEESTLASTE SUHTED KRISTLUSEGA KEELELISTE SUGEMETE VALGUSES¹³

Et eelajaloolise ajastu kohta meil puuduvad ürikulised dokumendid, peame kasutama keeleliste allikate varamut. Need sugemed on siiski sellised, mis meile küllalt selget keelt kõnelevad. Eestlaste kultuuri- ja vaimuloo seisukohalt on see materjal eriti huvitav, mis haarab kristluse terminoloogiat meie keeles. Kõige olulisemad mõisted ühenduses ristiusuga kajastavad suunda, kustpoolt esimesed kokkupuuted ja mõjustused ilmusid. Laseme mõningatel keelelistel faktidel ise kõnelda eneste eest.

Ristiusu nii keskne mõiste nagu seda on „rist“, ei ole tulnud läänest, vaid on slaavi *krest*. „Ristimine“ on samuti eelvene *krestit*, või ühis-slaavi päritoluga. Selle tüve liitvormid eesti keeles üllatavad oma rikkusega (ristimine, ristsed, ristjatse, risti-isa, risti-ema, risti-nimi jne). „Raamat“ on sama päritoluga *gramota*, tähendades ürikut, raamatut või Piiblit. See sõna on õieti kreeka keelest, mida slaavi misjon üle võttis ja edasi kandis. Slaavi päritoluga on ka meie sõna „nädal“. Siia kuulub ka „papp“. Läti Hendrik oma kroonikas¹⁴ toob seda sõna kui muinaseestlaste juures rahvapäraseks saanud väljendust. Mitmesuguste liitkujundite (pikse-, peko-, kallas-, mõtsa-, rehe-papp, jne.) järgi otsustades pidi see sõna tõepoolest olema väga rahvapärane. Ka igivana tõlketerminoloogia kõneleb küllalt selget keelt. On mõjuvaid põhjusi arvata, et „Looja“ ei ole tõlgitud saksa-katoliku terminist, vaid juba palju varem kirikuslaavi keelest, kusjuures sõna ise võib olla veelgi vanem. „Päästja“, *itelj*, setukeste juures „Paass“ on varakult eestlastele tuntuks saanud, samuti ka liivlastele kui „Pästai“. Kultuurilooliselt on huvitav, et lätlased on seda Lunastaja mõistet kui „Pestitajs“ liivlastelt laenanud. Ka „Lunastaja“ seisab slaavi *Iskupitelj*’ile lähemal, kui lääne terminoloogiale, kuna „luna“ tähendab vabaksostu. Ka vanim kuju Püha Vaimu tähistamiseks „Püha Hing“ või „Püha Heng“ näib kuuluvat samasse kategooriasse, esindades tõlget slaavi keelest (*Svjatoj Duch*), samuti nagu lätlaste juures *Svetais gars*. Eestlaste kirikukeeles on see arhailine vorm alles hiljem asendatud põhja-eesti terminiga ja seitsaadik on „Püha Vaim“ meile tuttavaks saanud. Neid näiteid võib täiendada veel teistegi samalaadiliste tähelepanekutega.

---

¹³ Sarnaste küsimustega tegeleb ning esitab olulisemate käsitluste nimekirja Tõnno Jonuks, *Eesti muinasusund* (Tartu, 2009), 322. Vt ka Oskar Loorits, *Eesti rahvausundi maailmavaade* (Tallinn: Vaba Maa, 1990) ja *Meie, eestlased*. Eesti mõttelugu 35 (Tartu: Ilmamaa, 2000).

¹⁴ *Henriku Liivimaa kroonika*. Toim. Enn Tarvel (Tallinn: Tänapäev, 2005) ning *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Toim. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen (Farnham, 2011). Vt ka Sulev Vahtre, *Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227* (Tallinn: Olion, 1990).

See on tohutu kaotus, et see hiigla materjal väljendusi, kõnevorde, kõnekäände ja vanasõnu ühes rikkalikkude murdevariantidega, mis nendele küsimustele valgust heidavad ja mida dr Oskar Loorits aastakümnete jooksul oli kogunud ja trükivalmis säädnud, pidi hävinema sõjamõllus.

Meie seisame silm silma vastu tõsiasjadega, mis kergitavad seda eesriiet, mis varjab kõige vanemat vaimukultuuri ja kristliku misjoni perioodi meie rahva ajaloos. Sel perioodil loodi esimeste kokkupuudete tulemusena sõnavara alus, et küllaltki komplitseeritud kristlikku kuulutust ja kristliku usu läbi peenendatud elutunnet sõnastada. Kõik tunnusmärgid viitavad selles suunas, et see ajastu kuulus varjäägide perioodi (aastail 1000–1200), mil kreeka katoliku misjonil pidi olema kokkupuuteid muinaseestlaste hulgas.

Keelelised sugemed annavad tunnistust, et nendel kokkupuudetel pidi olema ka oma teatav positiivne mõju. Veel selgemaks muutub see asjaolu, kui arvesse võtta põhilisi erinevusi Rooma ja Konstantinoopoli kiriku misjonitegevuses. Rooma katoliku misjon on käinud käsi-käes poliitiliste ja sõjaliste aktsioonidega, aga kreeka katoliku misjon ei tundnud poliitilist ekspansiooni ega vallutuskirge, vaid seda hingestas usuline kutsumus, mida kujukalt illustreerib Kiievi ristiusustamine. Seda ristiusustati delikaatsel viisil, ilma et oleks Kiievist tehtud Bütsantsi impeeriumile allutatud provintsi. Kreeka katoliku misjonärid ei ole olnud sõjalisest jõust toetatud vallutuste käsilased, vaid rahulikud kultuurikandjad, kes ristiusu kuulutuse kõrval levisid ka vaimukultuurilisi väärtusi. Kreeka katoliku misjonärid olid usumehed, kes ei tegutsenud kui Bütsantsi keisri agendid ega Konstantinoopoli patriarhi käsilased, et oma võimupiirkonda alatasa laiendada. Nad olid Kristusest haaratud tunnistajad, kes sisemisest kutsumusest aetuna leidsid tee kaugematessegi maadesse – mitte et seal luua poliitilisi ja sõjalisi eelposte, vaid rajada eraku-konge, munga-asundusi, kloostreid, usulikkude ringe ja, kus see võimalik, ka kirikuid. Kultuurilooliselt on oluline, et need misjonärid õppisid võõraid keeli, et oma tunnistust mõjuvamalt edasi anda. Need olid ka mehed, kes lõid kristliku terminoloogia ja tõlkisid olulised mõisted kohaliku keelde. Sellistena pidid need misjonärid ilmuma ka muinaseestlaste aladele. Muidugi olid vene vürstid huvitatud vallutustest, kuid need misjonärid oskasid ometi vältida, et saada segatud sõjalistesse operatsioonidesse. Need ortodoks-misjonärid varjäägide ajastul on olnud ka keelemeesteks, kes lõid eestlaste, liivlaste ja lätlaste juures põhilised mõisted ja sellega aitasid panna alust kristlikule terminoloogiale. Neil vaimukultuuri kandjatel oli sisemist jõudu muinaseestlasi mitte mõõga ja tulega, vaid sõna ja isikliku eeskujuga võita ristiusule. Sellised kuulutajad ei saanud oma mõju avaldamata jätta muinaseestlastele, kellel oli tõsine ellusuhtumine ja kes hindasid vaimseid väärtusi

kõrgemalt kui toorest jõudu. Nõnda on kreeka vaimsus võinud rikastada Läänemere kaldail asuvaid rahvaid kristliku kirkusega, millest on ka meie esivanemad osa saanud.

Kõik need keelelised sugemed manavad esile aga veel ühe teise kihistuse kõige vanemates pärimustes. Need juhivad meie tähelepanu asjaolule, et ristiusu iidset mõjud ei tulnud üksi idast, vaid samuti ka läänest. Seega on küsimus palju komplitseeritum. Laseme ka nendel faktidel kõnelda.

Väga tähendusrikas on tähelepanek ühenduses sõna „kirik“ päritoluga. Kuna läti keeles „kirik“ on *baznica*, milline sõna on üle võetud vene keelest, eesti „kirik“ – ka *kerk* – on aga ilmselt vana skandinaavia päritoluga kui *kirkja*.

Need tähelepanekud leiavad omapoolset kinnitust veel teistes analoogsetes väljendustes, mis pakuvad teretulnud lisa. Eriti huvitavad on olulised elemendid kiriklikus terminoloogias. Läti keeles on „paast“ *gavet*, ja leedu keeles *gaveti*. Need on laenud venekeelsest *gavit*. Eestikeelne sõna „paast“ on aga laenatud vanadelt skandinaavlastelt. Otsustades selle järele, et setud on seda sõna säilitanud, peavad selle väljenduse juured olema väga sügaval.

Ei saa jätta mainimata sõna, millel suur tähendus. See on „munk“, mis samuti on laenatud skandinaavlastelt.

Veel üks liik sõnu tuleb arvesse nende probleemide arutlemisel. See, mida saab ära tunda kristlikus terminoloogias kui originaal eesti päritolu, näib kajastavat samuti skandinaavia mõjude tugevust, mis oma assimilatsioonide tõttu oli võimeline tasakaalustama nende mõjutuste kiirgust, mis lähtusid slaavi allikatest.

Üks sellistest eesti originaalsõnadest kristlikus terminoloogias on „laulatus“. Selle iidsest vanadusest kõneleb asjaolu, et liivi keele kaudu on see eesti sõna läinud üle ka läti keelde: *laulat*.

Lisaks tahaksin ma tuua üht väga huvitavat tähelepanekut, mis tuleb igivana kirikliku praksise, nimelt liturgiliste pärimuste valdkonnast. See tuleb Tallinna rae kantseleist – säilinud Tallinna linna arhiivis. See käsitleb ühe kirikupüha nime, nõnda nagu see esineb Tallinna rae kirikupühade kalendris. See ainulaadne nimetus on „hinkepeve“ – st hingepäev, eestikeelne nimetus kõikide pühurite¹⁵ pühale mida pühitseti 1. novembril. Linna raad pühitses seda päeva kõige pidulikkusega. See on küll väga omapärane nimetus. Tõepoolest on see kõige üllatavam kogu selles kiriklikus kalendris oma väga erakorralise kuju poolest. Kusagil mujal ei ole vanal Liivimaal linna, kus saksa kiriklik püha oleks eesti nimega

---

¹⁵ = pühakute.

tähistatud. On selge, et sellisel kõrvalekaldumisel peab olema oma põhjus. On arvatud, et see on kajastus eestlaste väga arhailisest liturgilisest terminoloogiast – kui jäänus nende vanimatest kristlikkudest pärimustest.

Kui sellele mõtleme, millist osa etendas meie esivanemate juures hingedekultus ja esivanemate austus ning milline oli nende koht meie esivanemate mõttemaailmas ja praksises, siis näeme selles nimetuses vana eesti kujutluste kohandamist ristikiriku liturgilistele viisidele. Nõnda saab „henkepeve“ selle originaalsuses täiesti arusaadavaks ja ühes teiste tähelepanekutega aitab kergitada eesriiet nõnda, et hakkame nägema midagi nendest suhetest, mis muinaseestlastel oli kristlusega.

Nagu keelelised sugemed näitavad, olid muinaseestlaste kokkupuuted kristlusega mitmekülgsed, olles tuttavad mõjudega, mis tulid nii idast kui läänest.

II MISJONIRADADE OTSINGUL¹⁶

Meie otsingutel aitab meid edasi üks institutsioon, millega tutvunemine avab uued perspektiivid, heites uut valgust mida vajame nende probleemide labürindis. See on nn kaupmeeste kirik.

Aastal 1914 avaldas dr W. Schlüter Tartus teose pealkirjaga *Die Novgoroder Schra*.¹⁷ See sisaldab huvitavaid eeskirju – *Schragen* – või reegleid mitmetes retsensioonides, milledest kõige vanem ulatub tagasi 13. sajandisse. Need ürikud kirjeldavad elu ja tegevust saksa kaupmeeste Peetri kirikus nende kaubahoovis Novgorodis ja samuti selle kiriku funktsioone.

See oli kivist ehitatud kirik, võlvitud müüridega. Üksikasjad nendes eeskirjades on ülimalt huvitavad ja aitavad teha seda institutsiooni elavamaks. See kirik oli kaubahoovi südameks. Kaubad asetati kiriku võlvide alla, kus igal kaupmehel oma koht tünne, kottide ja kastide jaoks. Igal laupäeval loeti need üle ja kaubad varustati uute sedelitega, kus märgitud omaniku nimi. Mõningaid kaupu võidi ka kirikusse asetada: vaharulle, vaske ja tina hoiti sääl.

---

¹⁶ Sissejuhatuses mainitud bibliograafiates märgitud tekstide kõrvale võib Eesti muinasusundi ja kristianiseerimise küsimustes veel soovitada Tõnno Jonuksi artiklit „Eesti muinasusundi uurimisprobleemidest“ *Ajalooline Ajakiri* 2 (Tartu, 2010), 213-234, mis annab väga põhjaliku bibliograafia. Lisaks vt sama autori *Eesti metalliaja usundi põhijooni*. Magistritöö (Tartu, 2003); sama autori *Eesti muinasusund* (Tartu, 2009), 307jj; Heiki Valk, „The Christianisation of Estonia and Changes in Burial Customs“, *Offa* 58 (Neumünster: Wachholz Verlag Neumünster, 2003), 215–222; Heiki Valk, „Estland im 11. –13. Jahrhundert. Neuere Aspekte aus Sicht der Archäologie“, *Forschungen zur baltischen Geschichte* 3 (2008), 57–86; Heiki Valk, „Pagan-Christian co-existence in Medieval Estonia“, *Archaeology of Medieval Europe*, toim. M. Carver, J. Klapste (Aarhus University Press, 2011), Heiki Valk, „Possible reflections of the earliest stage of Christianization in the borderland of of South-East Estonia and the Pskov region“, Rome, Constantinople and Newly Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence (2010), 109; Anti Selart, „Muistne vabadusvõitlus“, *Vikerkaar* 10–11 (2003), 108–120; Marek Tamm, „Millal jõudsid dominikaanid Tallinna?“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2 (2001), 13–23; Marek Tamm, „Eestlaste suur vabadusvõitlus: järjepidevus ja kordumine Eesti ajaloomäälus“, *Riigikogu Toimetised* 16 (2007), 9–19; Marek Tamm, „Ristisõja kommunikatsioon: Liivimaa misjon ja tsistertslaste võrgustik 13. sajandi esimesel poolel“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 4 (2009), 8–28 ja 1 (2010), 23–40; Linda Kaljundi, „Ristiretked ja rituaalsed praktikad. Katse laiendada Liivi- ja Eestimaa ristisõdade tõlgendusruumi“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2 (2009), 12–27; Ivar Leimus, „Läänemere kristlikud paganad“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 4 (2009), 5–22; Marika Mägi, „Abielu, kristianiseerimine ja akulturatsioon. Perekondliku korralduse varasemast ajaloost Eestis“, *Ariadne Lõng: nais- ja meesuuringute ajakiri* 1/2 (2009), 76–101; Priit Raudkivi, „Saksa migratsioonist Liivimaale keskajal. Kriitilisi märkmeid“. *Acta Historica Tallinnensia* 16 (2011); Iben Fonnesberg-Schmidt, *The Popes and the Baltic Crusades 1147–1254*. The Northern World 26 (Leiden-Boston, 2007). Soovitada võib artiklikogumikke *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*. Toim. Alan V. Murray (Aldershot, 2001); *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*. Toim. Alan V. Murray (Farnham, 2009). Taustainfot annavad: Eric Christiansen, *Põhjala ristisõjad* (Tallinn: Tänapäev, 2004); John H. Lind, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen, Ane L. Bysted, *Taani ristisõjad – sõda ja misjon Läänemere ääres* (Tallinn: Argo, 2007); Christopher Tyerman, *Jumala sõda: ristisõdade uus ajalugu* (Tallinn: Varrak, 2010).

¹⁷ Õieti: Wolfgang Schlüter, *Die Novgoroder Schra in Sieben Fassungen vom XIII bis XVII Jahrhundert* (Dorpat, 1914).

Mõnda võidi isegi altari lähedale paigutada: veinikruusid olid asetatud sinna. Küll oli aga keelatud neid asetada altarile, kuna need võiksid altarit määrada.

See väga erakordne kaubalao ja kiriku ühendus oli väga hoolsa valve all, nagu sellekohased reeglid seda kirjeldavad. Järjekorras tuli igal kaupmehel öösel kirikus magada. See, kes saatis kaupmehe kirikusse ööseks magama, oli kohustatud lukustama kiriku ukse väljaspoolt ja andma võtme üle kaubahoovi peamehele. Kirikusse jäänud kaupmees pidi omakorda raudlati tõmbama uksele ette seestpoolt.

Vastavalt kaupmeeste kiriku erilisele laadile, lasus siis preestril rida erilisi funktsioone. Tema teatas kaubahoovi kolooniale üldise koosoleku ajast. Tema aitas kaubahoovi pere kirjavahetust korras hoida. Muuhulgas ka hõbeda vaagimine võis toimuda ainult preestri toas.

Selle kaupmeeste kiriku omapära seisis selles, et vaatamata selle erilistele funktsioonidele see ei kujunenud kaubamajaks, vaid jäi siiski kirikuks. Kui preester tuli kirikusse, siis oli keelatud sääl igasugune äritegevus. Kõige vanemad reeglid on siin rangemad, keelates teha äri kirikus ja panna siin välja kaupa. Muide, ükski venelane ei tohtinud oma jalga tõsta kirikusse, ka mitte selle trepi kõige alumisele astmele. Selleks oli väljas alaline valve ukse juures.

Mida võime sellest institutsioonist õppida eriti ristiusu levimisel meie muistsete esivanemate juures?

Kõigepealt näitavad need tõsiasjad lähedalt sidet kaugkaubitsemise ja misjoni vahel. On tähtis, et meie näeme seda intiimset sidet preestri ja kaubahoovi vahel. Enne kui kaupmeeste kiriku rajamine oli võimalik, pidi olema preester. See oli väga eluline vajadus võõrsile rännanud kaupmeestele, et võtta kaasa preestrid. Meie kasutuses on väga mitmesugused ürikuid, mis kõnelevad meile selget keelt, et kaupmehed, kes võtsid ette reise võõrastesse maadesse, võtsid kaasa preestrid. See oli vajalik, et reisidel pidada jumalateenistusi – anda troosti ja julgust laeval tormides ja mere ohtudes. Neil tungivatel põhjustel kaupmehed, kes ühinesid gruppideks, olid huvitatud preestrite kaasavõtmisest oma reisidel võõral maal. Samadel põhjustel olid kaupmehed valmis ehitama kirikuid. Lisaks tulid veel teisedki hüved. Oli ju kivist kirik hääks varaaidaks nende kaupadele. Kivist kirik oli samuti hääks kaitseks tuleohu vastu. Nõnda pakkus kaupmeeste kirik kindlust ja julgeolekut nii mitmes mõttes.

Tuleb ainult kahjatseda, et need väga rikkalikud andmed eeskirjade ja reeglite kujul ei võimalda meile kronoloogilisi pidepunkte. Need ürikud on unustanud täpse aasta, mil Peetri

kirik ehitati sakslaste kaubahoovis Novgorodis. Kõikide tundemärkide järgi pidi see olema 1185 aasta ümber – seega kaua aega enne sakslaste ja taanlaste sissetungi meie maale.

Mida oleme võinud näha senini, ei ole veel kõik. Üllatuste mõõt ei ole veel kaugeltki täis. Need tähelepanekud viivad meid veelgi tähtsamale ajaloolisele faktile, mis on tulnud päevavalgele arheoloogilistes avastustes. Need on ülimalt üllatavad leiud. Tänu nendele on hoopis uut valgust langenud Peetri kiriku eelloole saksa kaupmeeste kaubahoovis Novgorodis. Nende valgusel näeme, et see kirik ei olnud originaalne institutsioon, vaid see oli ühe palju vanema institutsiooni imitatsioon. Selle prototüübiks oli Ojamaa¹⁸ kaupmeeste püha Olavi kirik Novgorodis, mis asus saksa kaubahoovi läheduses. See Ojamaa kaupmeeste kirik oli aga palju vanem. Avastatud ruuno raidkirja¹⁹ kohaselt Olavi kirik oli olemas juba aastal 1080.

On aeg, et teha järeldusi nendest ajaloolistest faktidest, mida meie oleme arutlenud. Ojamaa või Skandinaavia päritoluga kaupmeeste kirik on suure tähendusega meie püüdlustes, et valgust heita eestlaste kõige vanematele kokkupuudetele ristiusuga. Hakkame aimama kuidas ristiusu kuulutus teed leidis meie kaugete esivanemate juurde. See lihtne fakt, et Eesti on Ojamaa ja Novgorodi vahel – st selle tee ääres, mis viis kaubanduse keskusse Venemaal – juhatab meid loomuliku järelduse juurde, et Novgorod ei saanud olla ilma teiste ühendusteta kaubateedel.

Sellel institutsioonil pidi olema oma tähendus meie kodumaa misjoniloos. Väga tähtsad jäljed tulevad ilmseks Tallinnas. Kõik vihjed suunavad sellele, et Oleviste kirikul (= püha Olaf) on olnud eellugu, mis ühenduses püha Olafi kaupmeeste kirikuga ojamaalaste kaubahoovis Novgorodis. Kuid meie ei saa midagi kindlamat öelda teiste kaupmeeste kirikute asukohtade üle meie kodumaa pinnal, aga selle asukoht Tallinnas on väljaspool kahtlust. Aasta 1191 kohta on isegi dokumaalne tõend, et ojamaalased veetsid talve Tallinnas. Ka Läti Hendrik oma teose esimeses raamatus (I,11) kõneleb, et „mercatores de Gothlandia“ veetsid talve Eestis. Niipalju kindlatest faktidest.

Nendele lisaks võime igal juhul sellega arvestada, et kaupmehed Ojamaalt on oma kanda kinnitanud ka mujalgi, kust nad siis arendasid oma kaubanduslikke suhteid ja kus nad veetsid talve. Selliseid asukohti tuleb otsida mitte ainult meie kodumaa vanades sadamates, vaid samuti ka Kesk-Eestis, nimelt selle tähtsa veetee ääres, mis viis Pärnust Emajõge mööda Pihkva ja Gdovi (Oudova).

Ka kõige tagasihoidlikuma hinnangu juures tuleb järeldada, et kõik need kokkupuuted ojamaalaste ja meie kaugete esivanematega ei saanud jääda tähenduseta nende usulisele elule.

---

¹⁸ = Gotlandi.

¹⁹ Sjusta ruunikivi Rootsisis, Upplandis, Püha Olavi kirikus surnud Spjallboði mälestuseks.

Peab arvama, et kristlik mõju kaupmeeste kiriku kaudu ühel või teisel viisil pääses liikuma. Ühel või teisel viisil selline kaupmeeste kirik kahtlemata kujunes huvi objektiks. Meie ei näe põhjust, miks see ei saanud olla nõnda, seda enam, et meie esivanematel oli tõsine ja eetiline maailmavaade ja vaimline²⁰ elu kõrgemal astmel. Läti Hendriku kohaselt, meie esivanemad usulistes küsimustes olid leebed. See vaimne mõju pidi olema veel suurem selle tõttu, kuna ojamaalased olid rahulikud ja sõbralikud, erinedes selles suhtes vägivalda harrastavatest ja maksuahnetest rootslastest ja taanlastest.

---

²⁰ = vaimne, ka vaimulik.

III ESIMENE EESTI PIISKOP FULCO²¹

Sellega oleme juba siirdunud perioodi, mille kohta mõningad ajaloolised ürikud meile appi tulevad. Kõige vanim teade misjonist meie maal, mis ürikuliselt kinnitatud, seisab ühenduses ühe vana kroonikaga. See on pärit Bremeni Adami tööst Hamburgi kiriku ajaloo kohta (*Gesta Hamburgensis ecclesiae pontificium*). Selle andmetel arendas Johannes Hiltinus, kes sai Birka piiskopiks Rootsis, misjonitööd ka Balti saartel. Kaasaja annalistliku keelegrupi kohaselt²² tähendab see Eestit. Selle abti isikus, kes tuli ühest kloostrist Merseburgis, on meil tegemist kõige vanema teadaoleva misjonäri Eestis. Ajaliselt pidi see langema aastatele pärast 1060. Kuna see periood asub ikka ajaloo varjukülgedel, ei ole midagi teada tema tegevusest ega selle tulemustest.

Rohkem on ajaloolisi andmeid Fulco kohta, kes on ajalukku läinud kui esimene Eesti piiskop, ja Nicolause kohta, kes oli tema eestlasest kaastööliseks.

Kirikutülide tagajärjel, Eskil, Lundi peapiiskop, oli sunnitud minema eksiili ja elas paguluses oma sõbra juures. See oli Petrus Cellensis, tuntud nimi kirjandusloos, kes oli abtiks benediktiinlaste kloostris Moutier-la-Celle'is, Champagne's, Prantsusmaal. Samas kloostris elas ka munk, nimega Fulco, kelle peale langeski valik olla esimeseks Eesti piiskopiks. Selleks pühitses teda peapiiskop Eskil. Lugejatel võib see olla üllatuseks, et esimene Eesti piiskop tuli Prantsusmaalt, kuid nõnda see oli.

Kes oli Fulco, Eesti esimene piiskop? See mida Petrus Cellensis meile kõneleb, on meile liiga vähene sellise ajalooliselt silmapaistva isiku puhul. Meie kuuleme, et tema kasvas üles La Celle'i kloostris ühiskonnas ja teda arvati mungarüü vääriliseks samas kloostris. Ta oli munk juba aastal 1162, tol korral kui Petrus Cellensis oli sääl abtiks.

Mis oli Fulco rahvus? Muidugi kõige lihtsam arvata on, et ta oli prantslane. See ongi tavaline vaade: kuna tema tuli prantsuse kloostrist – küllap ta siis ikka prantslane oli. Nii päris lihtne see asi siiski ei ole. Kloostrites oli igasugu rahvusi. Fulco nimi esineb ka skandinaavlaste hulgas. Fulco on Folke latiniseeritud kuju. Väga hästi võis Fulco olla ka Eskili sugulane ja sel puhul ei ole siin palja juhusega tegemist, et Fulco peale langes valik.

---

²¹ Vt nt Peep Peeter Rebane, „From Fulco to Theoderic: The Changing Face of Livonian Mission“, *Muinasaja loojangust omariikluse lävele. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks*. Toim. Andres Andresen (Tartu: Kleio, 2001), 37–68; Kaspar Kolk, „Lüübeki Arnold Liivimaa pööramisest“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 1 (2004), 70–83 ja 2 (2004), 37–57; Nils Blomkvist, „Early agents of Europeanization: Nicholas and Fulco on the bumpy road to twelfth-century Estonia“ *Sõnasse püütud minevik: in honorem Enn Tarvel*. Koost. Priit Raudkivi ja Marten Seppel (Tallinn, 2009), 29–58.

²² Silmas on peetud annalistide koolkonna (Marc Bloch, Lucien Febvre jt) tõlgendust.

Millal see sündmus aset leidis, seda ei saa määrata päris täpselt. Kuid kõik olemas olevad andmed viitavad sinna, et see võis olla aastal 1165 või siis 1165 ja 1167 vahel.

Edasi kuuleme meie allikatest, et Petrus Cellensis, kelle huvi üha kasvas eestlaste misjoni suhtes, saatis Fulco Rooma, paavst Alexander III juurde, paludes paavsti sanktsiooni, et teda saadetakse Eestisse ülemkarjaseks. Ometi ei läinud kõik nõnda ruttu, kui Petrus seda soovis. Kärsitult kirjutab ta ühe teise kirja, mis meile on säilinud. See on kirjutatud peene ja lõikava irooniaga. Tema ütleb, et ei peaks ju olema raske pühale isale toetada misjoni ettevõtet: sest kui issand saatis välja apostlid kuulutama, siis andis tema neile väe teha imesid. Pühalt isalt ei ole palutud rohkem, kui ainult tema kinnitust selleks, et Fulco läheb misjonitööle ja kaitset selle kirja omajale!

See mõjus. Paavst saatis soovitud kaaskirja Fulcole, ja andis temale õiguse pühitseda kirikuid ja ordineerida vaimulikke Eestis. See dokument on säilinud.²³ Õnnetuseks aga puudub sellel ajalooliselt huvitaval dokumendil daatum.

Miks see venitus? Neid ürikuid lähemalt uurides selgub ka vastus. Teatud praktilised küsimused, mis olid jäetud lahtiseks, tahtsid lahendust. Paavst tahtis kõikide nende küsimuste üle selgust, enne kui ta andis oma sanktsiooni. Peale nende kerkis üles kaastööliste küsimus, kes valdasid eesti keelt. Ka ainelise toetuse kindlustamine oli üks nendest veel lahtiseks jäänud küsimustest.

Fulco misjoniga ühenduses kerkib esile üks teine üllatav asjaolu, nimelt et ühest väljapaistvast eesti mungast sai tema kaastööline.

Et täita oma ülesannet, oli Fulcole hädavajalik leida kohane abiline eestlaste eneste hulgast. Selle kohta on meil teated paavst Alexander III-lt eneselt. See informatsioon on talletatud ühes tema kirjas,²⁴ kirjutatud 9. septembril (jälle ei ole aastat) Tusculumist ja saadetud Trondheimi peapiiskopile ja Amundile, kes varem oli olnud Stavangeri piiskop. Selles kirjas paavst informeerib neid kirikujuhte, et piiskop Fulco on määratud teenima eestlasi ja et tema on valmis oma kohustustesse astuma. Paavst palub neid kõrgeid vaimulikke kõigiti aidata kaasa Fulcole ja temale määrata eestlasest munk Nicolaus tema kaastööliseks. Siin toob ta ette selle eesti munga anded! Muude hulgas kasutab ta sõna *discretum*. Tuleb märkida, et keskaja ladinakeeles *discretum* ei tähenda mitte „diskreetne“ või „tagasihoidlik“

---

²³ Friedrich Georg von Bunge, *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Erster Band. 1093–1300* (Reval: Kluge und Ströhm, 1853), 2 – 1171?, nr 6, 17. Sept. 1171? (Digiteeritud versiooni vt: <http://books.google.com/books?id=hDoPAAAAAYAAJ&pg=PR1#v=onepage&q&f=false>, 14. november 2011)

²⁴ Friedrich Georg von Bunge, *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Erster Band. 1093–1300* (Reval: Kluge und Ströhm, 1853), 2 – 1171?, nr 4, 9. sept. 1171? (Digiteeritud versiooni vt: <http://books.google.com/books?id=hDoPAAAAAYAAJ&pg=PR1#v=onepage&q&f=false>, 14. november 2011)

vaid *prudens* – „tark“ või „intelligentne“. Edasi iseloomustab paavst Nicolaust kui sügavalt usulist isikut.

Muide, ajal, mil paavsti kiri viimaks jõudis pärale Amundile, oli ta oma piiskopi ülesanded juba maha pannud ja läinud elama püha Olafi kloostri, kus ta varem oli olnud abtik. See oli seesama klooster, kus elas ka see eesti munk, kellele valik oli langenud.

Selle mehe eesti nimi ei ole enam teada. Kuidas ta sattus Stavangeri, selle üle võime ainult oletusi teha, sest meil ei ole ühtki teist allikat kasutada. Kui teda toodi Norrasse kui orja, siis säälsete humaansete sääduste kohaselt sai ta kohe vabaks. Kuid samuti on võimalik, et ta läks sinna kui vaba mees ja vabatahtlikult astus kloostri ja sai mungaks. Need teated Nicolause valikust on äärmiselt üllatavad. See fakt kerkib täiesti ootamatult päevalgele. Vaevalt võime aga arvata, et see oli tolkorral ainuke eesti munk.

Ettevalmistused lõpuks arenesid nõnda kaugele, et Fulco algas reisi Lundi, kus ta sai kokku oma kaastöölise Nicolausega – et koos reisida maale, kuhu ta oli määratud ülemkarjaseks. Eestisse saabumise aeg ei ole kahjuks teada. See võis olla vahel 1171 või 1172.

Koht, kus Fulco oma jala asetas eestlaste maale, vist jääbki selgitamata küsimuseks. Meil tuleb siin ainult oletustega läbi ajada. Kõige loomulik on arvata, et see oli Läänemaa. Sel puhul tuleb arvesse Ridala, eriti aga Lihula. Viimase poolt kõnelevad mitmed asjaolud. Eriti aga tõsiasi, et Lihula sai piiskopi asukohaks kiriku organiseerimisel eestlaste maa vallutamise järele. See tõsiasi viitab sellele, et sellel asukohal pidi olema juba varemalt kiriklikku tähtsust, et seda nüüd arvesse võeti. Tõsiasi, et Fulco tuli muinaseestlaste juurde rahulikult teel ega soovinud oma kuulutust suruda peale võimu ja jõuga, lubab järeldada, et temal mingit takistust ei olnud temale määratud ülesande juurde asuda ja seda ka edasi viia. Teine tõsiasi on veelgi kaaluvam, nimelt tema kaaslane Nicolaus tuli Norrast – maalt, kus valitses humaanne vaim ja mille rahvaga olid eestlastel hääd suhted. See asjaolu pidi looma veelgi soodsamaid eeldusi. Nõnda pidi neil aja jooksul olema vähemalt mõningaid tulemusi pöördunute ja vastristitute kujul. See on mulje igapähele, kes loeb paavst Alexander III üht teist kirja. Selles ta räägib misjonitöö raskustest, kuid samal ajal kõneleb ta eestlaste maal asuvatest kristlastest kui Fulco poolt juhitud usklike karjast.

Aastal 1180 suri Fulco ja sellega katkevad ka kõik teated tema misjonitöö kohta eestlaste maal.

Kuigi need teated ühenduses piiskop Fulcoga on lünklikud ja napid ja meie tahaks teada palju rohkem, on need ometi sellised, mis peaküsimustes kõnelevad küllaltki selget keelt.

IV AJED, MIS LÄHTUSID OJAMAALT

Ajaloolised ürikud on säilitanud rida tähtsaid fakte, mis näitavad, kuidas lähemalt piiritleda neid misjoni mõjusid, mis tulid lääne poolt. Need kõik viitavad ühes suunas, kust on tähtsad mõjutused lähtunud. Nende ajede lähtekohaks on Ojamaa.

Kristlikkude mõjude levinemises ja kristliku vaimu kasvatamisel ning edendamisel vihjavad tähtsad andmed Ojamaale. Juba püha Olafi saagas on säilinud mälestus sellest, et eesti noori on säääl kristlikus õpetuses kasvatatud. Rahulik suhtlemine saarlaste ning ojamaalaste vahel, ja nähtavasti ka harjulaste ning virulaste vahel, pidi neid mõjusid aina soodustama. Humaanne, vaimne ja kultuuriline suhtlemine arendas kaubanduslikku läbikäimist sama hästi kui ka vaimlist osasaamist.

Läti Hendriku kroonika (XXIII, 7) pakub meile selles mõttes väga huvitavaid andmeid ühenduses ühe silmapaistva eesti vanema Tabelinega. See, üks muinaseestlaste juhte, asukohaga Pudivirus, oli valitsejaks 14 külaühiskonna üle. Kui saksa sissetungijad Eesti aladele ilmusid ja ristimist kasutasid selleks, et oma vägivalda sanktsioneerida, kisti ka Tabeline sellisesse olukorda. Aastal 1219 tõendas ta sakslastele, et teda on juba kord ristitud Ojamaal. See teda küll ei aidanud, vaid sakslased ristisid teda uuesti. See on sama Tabeline, keda taanlased hiljem üles poosid, kuna ta oli sakslaste ristimise vastu võtnud. Ta oli arukam kui kõik need sissetungijad, julgedes öelda, et tema teades kristlaste Jumal on üks: seega peaks see Jumal olema niihästi ojamaalaste kui sakslaste ja taanlaste üle. Millal tema ristimine Ojamaal toimus, kas oli see aastate või aastakümnete eest, seda ei ole meil lubatud teada.

On teisigi andmeid, mis viitavad Ojamaa osale meie rahva varasemas misjoniloos. Kõige tähtsamad on ühenduses Roma (Gudvelia, Gudvalla) kloostri ja Ojamaal. On teada, et siis kui Taani kuningas Waldemar II vallutas Põhja-Eesti maakonnad, hüvitas ta väga rikkalikult Roma kloostrit, millel oli oma esindus Tallinnas. Ta kinkis sellele rikkalikud metsaalad Kolgas, nõnda et see klooster võis hiljem Tallinnat küttepuudega ja puiduga varustada. On arvatud, et Gudvalla või Guzwaldi klooster oli kohal, kus Kuusalu kirik seisis. Miks selline rikkalik hüvitus? Põhjus selleks on päris ilmne. Olukorras milles taanlased vajasisid abi sundmisjoni läbiviimisel vallutatud aladel, võis Roma klooster välja panna grupi preestrid, kes tundsid eesti keelt ja võisid osutada sellega suuri teeneid. Meie ei tea, kas need preestrid olid ojamaalased, kes olid tihedas kontaktis eestlastega ja nende keele ära õppinud, või olid need eestlased, kes olid Ojamaal õpetatud ja kasvanud. Igal juhul seisame tõsisasja

ees, et Roma kloostri Ojamaal pidid olema väga tihedad sidemed eestlastega ja sellega ka kristliku misjoniga eestlaste hulgas juba enne taanlaste ilmumist eestlaste maale.

Üha enam tuleb esile uusi andmeid kõige selle kinnituseks, mida meie senini oleme näinud. Need kerkivad üles ühenduses teiste silmapaistvate eesti vanematega ja juhtivate isikutega. Oleme õnnelikus olukorras, et neid esineb isegi terve rida. Need kõik kõnelevad selget keelt, et kristlik liikumine oli haaranud eestlasi enne, kui taanlased tungisid sisse Viru- ja Harjumaale. Meile tuleb appi üks hindamatu väärtusega ulatuslik dokument, nimelt *Liber census Daniae*, st Taani tsensuse või katastri raamat, mille väljaandmisel, teaduslikul läbitöötamisel ja kommenteerimisel dr Paul Johansenil on väga suured teened.²⁵ Selles dokumendis esinevad eesti vasallid või läänimehed väga varasel perioodil Taani valitsuse all. Juba mõnede esitlemisest jätkub, et manada silmi ette paljutähendavaid tööke. Üks on Clemens Esto, kes sai oma valdusse 34 adramaad – suure maa-ala Tallinnast läänepool. Väga tähendusrikas on temale ristimisel antud, nimi: Clemens, mis viitab Püha Clemensi kirikule Visbys, Ojamaal, pühitsetud kõige vanemale meremeeste pühurile Põhjamail.

Idapool Tallinnast asusid teise eesti vasalli maad, nimelt – 17 adramaad. See oli Hildelempe. Ühenduses temaga poetatakse meile siin andmeid rohkem kui söandame oodata. Märkused tema üle sisaldavad ühe väga tähtsa teate, mis ülimalt väärtuslik meie otsingutes. Siin kõneldakse sellest, et need maad asusid Saha (Saaga) külas. Veel enam – sääl asus kunagi ka kirik, kuid tolkorral kui seda dokumenti kirjutati, nimelt aastal 1241, seda vana kirikut enam ei olnud, kuid selle surnuaed oli siis ikka veel alles. Miks see teade on tähtis? See on sellepärast, et see asukoht ilmselt ei sobi kirikute võrguga, mida rajati Taani valitsuse all. Jääb üle ainuke seletus, et see vana kirik pidi tulenema ühest eraviisilisest perekonna kristlikust kultuspaigast. See kultuse koht pidi kuuluma maa pärisrahvale, nagu seda ilmekalt peegeldasid hauakivid ja hauaristid, mis kõnelevad ainult talupoegade perekondade mälestusest.

Sügava rahuldustundega võime näha, et meie püüdlused saada selgust kristluse kõige vanimate mõjude üle meie esivanemate juures on tasutud tulemustega ka selles osas, et meile kõnelevad andmed, et muinaseestlaste juhid, vanemad ja teised lugupeetud ja silmapaistvad isikud muinaseestlaste ühiskondades on olnud haaratud kristluse kuulutusest ja seda omaks võtnud.

---

²⁵ Ilmselt on silmas peetud tema teost *Die Estlandliste der „Liber Census Daniae“* (Kopenhagen-Reval, 1933). Vt ka Tiina Kala, „Käsikiri ja uurijad. "Liber Census Daniae" ja/või "Codes [!] ex-Holmiensis"?“ *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 1 (2005), 22–31.

Sedaliiki allikaid ja ürikuid on veel rohkemgi, pakkudes omapoolset lisa sellele, mida siin on ette toodud. Huvitatud lugeja võib neid leida minu ajaloooteose esimesest köitest ühes lähema dokumentatsiooniga.²⁶ Tuleb rõõmustada, et üldisi vaatlusi ja kaalutlusi saab selliselt täiendada konkreetsete faktidega.

Nagu ajaloolised andmed meile seda selgesti näitavad, oli muinaseestlastel mitte ainult lähemaid kokkupuuteid kristlusega ja seda isegi mitmest suunast, vaid ka kristlik misjonitöö rahulikul teel oli teed leidnud meie esivanemate juurde. Meie esivanemate tõsise ja eetilise maailmavaate tõttu ei saa uskuda, et need oleksid sulgenud oma südamed ristiusu kuulutuse sügavustele. Kõige tagasihoidlikumagi hinnangu juures peab arvestama, et juba ammu enne taanlaste ja sakslaste sissetungi oli meie esivanemate hulgas kristlikke juhte, perekondi, sugukondi ja isegi kohati ühiskondi vähemal või suuremal määral. Need taimed olid istutatud loomulikus, kristlikule vaimule kohastes tingimustes ja sellistena oleksid küll kasvanud ja arenenud, kui oleks lastud muinaseestlasi oma elu nende vaimu ja vajaduste kohaselt edasi elada.

Need tulemused on sellised, mis säevad ka meie rahva au jalule. Kui balti-saksa ajaloo käsitusviis on eestlasi maailmale tutvustanud kui ristiusu õudselt paadunud vaenlasi, kellede kangekaelsust ainult mõõga, tule ja orjusega tuli murda, siis näeme nüüd ajaloolist tõde meie esivanemate suhtlemises ristiusu kuulutusega.

---

²⁶ Arthur Võõbus, *Studies in the history of the Estonian people 1* (Stockholm: Eesti Usuteadlaste Selts Paguluses, 1969).

V EESTLASTE VABADUSE KAOTUS JA KRISTLIKU LIIKUMISE HÄVITAMINE

Nendele algustele ristiusu levimisel ja lootusrikkale arenemisele järgnes kohutav häving, mis üksi ei hävitanud ristiusu õrna taime, vaid ka kogu eestlaste vabaduse ja elu. Selle teostajaks oli piiskop Albert.

Nende sündmuste kohta on palju fantaasiat levitatud väljaspool. Tüüpiline on see, mida prof H. Dörries²⁷ on kirjutanud – et Albert ja tema ordu kasutasid sõjariistu ainult misjonitöö kaitsmiseks, kuid mitte maa vallutamiseks. Tõsiasiad aga on hoopis teistsugused.

Eestlastele sai kohe selgeks, mis on Alberti tõeliseks eesmärgiks – mitte arendada misjonitööd, vaid röövida nende vara, kodumaad ja vabadust. Selleks tegi Albert palavikuliselt ettevalmistusi. Ta rajas Mõõgavendade ordu, et kavatsetud sõjalisi aktsioone läbi viia. Selle rajamine oli täiesti vastuolus maksvusel olevate põhimõtetega, et paavstil ei ole otsest võimu ilmalikule valitsusele. Sellest sai Albert üle nurgataguse võttega, lastes Teoderichil (Toreidast) selle rajada Alberti äraolekul... Nende operatsioonide mõte ei olnud mitte misjon, vaid nälg varade ja võimu järele – puhtakujuline teutoonide ekspansioon, et muuta eestlaste põlised alad, kus nende esivanemad aastatuhandeid olid asunud, sakslaste koloniaalalaks. Albert hoolitses selle eest, et astuda kõiki samme, vajalikud sõjatandri avamiseks.

Ettevalmistused nõudsid palju aega, nõnda et esimesed sõjalised aktsioonid ei saanud alata enne aastat 1208. Kõikjal, kus Alberti armee üle läks, jäi järele paljas maa.

Läti Hendrik omas kroonikas on jäädvustanud jubedaid ja võikaid stseene, kuidas rikkad külad Sakalas ja õitsvad ühiskonnad Rotaalias²⁸ nõnda hävitati, et maa oli värvitud verest punaseks. Kui massmõrvad ja tohutud purustamised Lõuna-Eestis olid sooritatud, saabus aeg seda tegevust kanda Põhja-Eesti aladele. Vaevalt olid viimased jõululaulud lauldud ja missad loetud, kui sõjakas piiskop andis käsu liivlastel ja lätlastel valmis olla uuteks veretöödeks. See oli aastal 1212.

Alberti tegevust on üles puhutud fantaasia tiibadel. Oleme juba seda varem märkinud, kuidas prof A. Hauck²⁹ on ülistanud Alberti kui saksa viimast suurt misjonipiiskoppi. Samas

---

²⁷ Tõenäoliselt on silmas peetud Saksa kirikuloolase Hermann Dörries'i artiklit „Fragen der Schwertmission“, *Baltische Kirchengeschichte*, hrsg. von Reinhard Wittram (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956), 17-25.

²⁸ ≈ Läänemaa.

²⁹ Vt Albert Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands IV* (Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1903), 643.

vaimus ülistab teda prof R. Wittram.³⁰ Millise vaimustusega ta seda teeb, sellest kõnelevad kõige paremini tema omad sõnad: „Nur die tiefen Spuren seines umfassenden Wirkens zeugen von ihm, nur aus den Fusstapfen schliessen wir auf die Monumentalität der Gestalt“.³¹ On aeg jätta sellised fantaasiad nendele, kes neist rõõmu tunnevad.

Mis puutuv oletavatesse kristlikkudesse motiividesse, siis on küll asjatu neid Alberti juures otsida. Albertil puudusid hingekarjase omadused absoluutselt. See mees piiskopirüüs oli võimumaania kehastus. Omas elemendis tundis ta end olevat siis, kui ta oli nende sõjameeste laagris, kes olid väljas soomusele ja saagile, juhtides isiklikult metsikusi, milliseid veel kunagi varem polnud nähtud, sest need olid teutoonide stiilis.

Tema osavus ilmub samuti võimes välja haududa trikke, et oma tõelisi eesmärke maskeerida. Vallutatud maad pühendas ta Neitsi Maarjale, millist trikki ta vajab propagandaks Saksamaal, et järjest uusi sõjameeste hulki tõmmata oma veristesse aktsioonidesse.

Sama tuleb ilmseks ka selles, mida Albert tegi ristimise sakramendist, nimelt vallutuste vahendi. Pealesunnitud ristimisega kaasusid rasked maksud, maade konfiskeerimine ja varade röövimine, tehes kohe algust sellega, et ristitud rahvast suruda orja seisusesse. Küll vastikuse tundega pidid eestlased jälgima janti, kuidas Alberti preestrid jooksid võidu taani preestritega, et rahvast massiliselt ristida, allaheidetuid selliselt ära märkida ja vallutatud alasid ristimise kaudu kindlustada. Siin ei tähendanud midagi see, et keegi oli juba ristitud ja oli kristlane. Seik ühenduses eesti vanema Tabelinega on juba mainitud. Kõiges selles meeletuses sama arusaam nagu Tabelinel esineb ühes teises kohas, kus Läti Hendrik kõneleb virumaalastest, kuidas need sellistele jantidele reageerisid: „Rahvas Virumaal mõtles, et kristlastel on üks Jumal, üks usk ja üks ristimine – taanlastel niihästi kui sakslastel“ (XXIV.l). Siin ei olnud aga midagi tegemist usuga, vaid vallutamise ja selleks jooksid saksa ja taani preestrid üksteisega võitu, et üksteisest ette jõuda massi ristimisega, seejuures üksteisega tülitsedes ja üksteist pekstes.

Mis puutub aga Alberti teistesse omadustesse, siis kahtlemata oli ta võimetega poliitikamees, andekas intriigides ja osav võimu kombinatsioonides, milledest tema aktsioonid annavad tunnistust. Kui sõjakäigud ei toonud loodetud tulemusi, organiseeris Albert üha suuremaid jõude võitlustandritele. Albert kiskus kaasa taanlased, et kauapiinatud ohvrile anda lõpuhoopi. Nii ilmuski aastal 1219 suur laevastik 1500 laevaga Eesti

---

³⁰ Reinhard Wittram, *Baltische Geschichte; die Ostseelände: Livland, Estland, Kurland, 1180–1918* (München: R. Oldenbourg, 1954), 17.

³¹ „Vaid sügav jäljerada annab tunnistust tema igakülgsest mõjust, vaid jalajälgede järgi saame me aimu tema kuju suurusest.“

põhjarannikule. Järjest tõi ta Saksamaalt uusi koloniste ja jõude suure verepulma laiendamiseks. Tema kiskus ka kaasa venelased, tehes lepingu Polotski vürstidega.

Eestlased kaitsesid visalt oma kodupinda. Võit sakslaste, lätlaste ja liivlaste üle Ümera jõel 1210 õhutas nende südikust vastupanus. Metsikused üha kasvavas skaales³² kõvendasid vastupanu tahet. Lembitu, Sakala vanem, sai keskseks kujuks vastupanuliikumises.³³ Üleiniimlikkude pingutuste tulemustena kogu Eesti tehti vabaks 1223. Kui vabad inimesed, pesksid nad maha ristimise kui Alberti häbipleki, puhastasid oma kodud, mida vaenlased olid pühitsetud veega piserdanud, et välja rookida kõike, mida vaenlane oli nendele ajastamise märgina peale surunud. Kuid alaliste võitluste tõttu kogu rahvas oli füüsilise kokkuvarisemise äärel. Hoolimata sellest kestis võitlus elu ja surma peale kuni 1227. Tuleb imetleda meie esivanemate üliiniimlikku jõudu, sitkust ja kangelaslikkust nõnda kaua vastu panna nõnda paljudele vaenlastele, sõdades sakslaste suurte jõududega, ordu ja piiskopi vägedega, saksa ristsõdijate, kolonistide ja juhusteotsijate armeedega, taanlastega, rootslastega, venelastega, lätlastega ja liivlastega.

Kataklyüsmilised katsumised laastasid eesti rahva ja eestlaste maa. Need katsumused jätkusid ka pärast maa vallutamist.

Juba aastal 1216 olid kaasosalised kokku leppinud Eesti saagi jagamisel nõnda, et kolmandik läheb Albertile, teine kolmandik Eesti piiskopile ja kolmas ordule. Peatselt läksid aga asjaosalised suurenevas saagiahnuses tülli. Ordu hakkas taga kiusama neid, kes lasksid end ristida ja sellega allusid piiskopile, sest nüüd läksid ordule kaduma maksud, kümnised ja teised kohustused. Ordu hakkas pidevalt ründama piiskopi alasid ja rüüstamised, põletamised ja veretööd jätkusid. Ordu väed lõhkusid kirikuid, roojastasid altareid ja pühad esemed ja põletasid maha kiriklikud hooned. Nendele, kes olid ordu haardes, pani see peale täieliku orjuse. See kõik tähendas meie rahvale pikka, väga pikka kannatuse teekonda.

Alberti teeneks jääb, et tema andis surmahoobi mitte üksi rahulikult arenevale kristlusele, vaid ka kirikule. Haavad, mida oli löödud, olid liiga sügavad, et paraneda. Rahva usalduse oli see kaotanud. Loodi tingimused, mis hävitasid isegi minimaalsed eeldused kiriklikuks tööks. Rahva usalduse kaotuse järelused olid veelgi traagilisemad kui ainult passiivne vastupanu, need eestlased, kes kirikuga mingisse ühendusse jäid, langesid kaaseestlaste põlguse ja viha alla. Paavst Gregorios IX kirjad kirjeldavad seda mõrudat ja mürgist vilja, mida Albert oli külvanud.

---

³² = skaalades.

³³ Selles küsimuses vt nt Mihkel Mäesalu, „Lembitu biograafia“, *Sirp*, 11. november 2010.

VI EESTLASTE OSA USUPUHASTUSE LIIKUMISES³⁴

Martin Lutheri poolt avastatud evangeeliumi vägi pani alguse jõulisele vaimlisele liikumisele, mis peatselt haaras kogu Euroopa. Ka meie kodumaa ei jäänud sellest puudutamata. Selle kajastused ulatusid sinna õige varakult. Samuti Luther ise astus ühendusse usupuhastust soodustavate ringidega.

Esimesed jutlustajad reformatsiooni vaimus ilmusid kõigepealt Tallinnas. Johann Lange tegutses Niguliste kirikus ja Zacharias Hasse Oleviste kirikus. Olles esmalt tegutsenud vaimulikkude abijõududena, määrati nad 1523 kaunis omavoliliselt nende kirikute peale iseseisvateks õpetajateks katoliku vaimulikkude asemele. Peale nende kahe allikad kõnelevad veel ühest varasemast jutlustajast. See oli nimelt Heinrich Bockhold Püha Vaimu kirikus. Viimase suhtes ei ole siiski lõplikku selgust, kuna on olemas selle äravahetamise võimalus ühe hilisema superintendenti Heinrich Bockiga. See võimalus on kaunis kahtlane, kuid küsimus peab siiski lahtiseks jääma.

Tallinnast levis usupuhastuse liikumine 1524 Narva, Rakvere ja Paide.

Teiseks usupuhastuse liikumise keskuseks kujunes Tartu. Ei ole täpselt teada – ajaloolised allikad on siin üksteisele vastukäivad – millal Hermann Marsow, esimene luterlik jutlustaja, ilmus Tartu. See pidi toimuma 1524 aasta esimesel poolel, kõige hiljemalt aga selle aasta suvel. Tema isikus ilmus Eestisse Lutheri õpilane ja seetõttu oli ta esimene usupuhastuse levitamises eestlaste maal. Tema kuulutus oli mõjuv ja võitis paljude südameid. Linnaelanikkude survele pani linna magistraat tema Maarja kiriku jutlustajaks, mis tolkorral asus praeguse ülikooli asemel. Selle sammuga magistraat rikkus raskelt piiskopi ja toomkapiitli õigusi. Need sammud ja Marsowi tegevus ärritasid Tartu katoliku piiskoppi J. Blankenfeldi, kes muidugi tegi kõik, et tülikast sissetungijast lahti saada. Marsow saadetigi Tartust välja. Kui piiskop Blankenfeld sai lahti Marsowist, kes nüüd pidi siirduma Tallinna, tuli siia uus mees, Melchior Hoffmann, kes oli piiskopile kaugelt ohtlikum ja mitte üksi

---

³⁴ Reformatsiooni kohta vt nt Tiina Kala, „Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 3 (2007), 10–26; Tiina Kala, „Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid ja nende usuelu normatiivsed vormid“, *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2 (2010), 6–24; Joachim Kuhles, *Die Reformation in Livland: religiöse, politische und ökonomische Wirkungen* (Hamburg: Kovač, 2007); *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen: Stadt, Land und Konfession 1500-1721*, Teil 1. Herausgegeben von Matthias Asche *et al* (Münster: Aschendorff, 2009); *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen: Stadt, Land und Konfession 1500-1721*, Teil 2. Herausgegeben von Matthias Asche *et al* (Münster: Aschendorff, 2010).

katoliku kirikule, vaid ka võimumeestele, kes olid sõjajalal piiskopiga. Temast tuleb kõnelda lähemalt vähe hiljem.

Tartust levinud mõjude tõttu levis usupuhastuse liikumine Viljandis, kus 1. novembril 1525 toimus pühapiltide rüüstamine, ja Uus-Pärnus, kus toimus sama aktsioon 15. märtsil 1526. Ka Valgas, Tartu piiskopkonna piiril, viidi reformatsioon läbi.

Saare-Lääne piiskopkonnas, kus asusid palju väiksemad keskused nagu Vana-Pärnu, Haapsalu, Kuressaare ja Lihula, reformatsiooni liikumine kujunes palju aeglasemaks. Väiksemad linnad ei olnud nõnda tihedas ühenduses suuremate linnadega, mis kiiresti kujunesid usupuhastuse liikumise peakandjateks, tegutsedes koos ja koordineeritult.

Nagu need tõsiasiad näitavad, levines usupuhastuse liikumine hoogsalt. Kui palju usupuhastuse usuline ja vaimline idee võis puudutada saksa valitseva klassi südant, on muidugi iseküsimus. Võib aga kindlasti väita, et valitsev klass leidis reformatsioonis teisi eeliseid, mis teda palju rohkem huvitasid ja milledest ta oli valmis kärmelt kinni haarama. Nimelt avas reformatsioon uusi võimalusi ja väljavaateid linnade võimupoliitika arendamiseks. Sel ajal, mil heitlus linnade ja mitte vähem võimuahne katoliku klooruse vahel oli kõrghoos. Nüüd avanesid linnadele korruga ootamatult väljavaated likvideerida nende rivaali ja omandada katoliku kiriku varasid. Varade küsimus on ju alati olnud saksa valitseva klassi oluliseks huviks. Sellistele kasudele seltsis veel lisaks väljavaade kirikuasjade korraldamist enese kätte kiskuda ja sellega oma võimu veelgi suurendada. Siin asusid peapõhjused, miks valitsev klass linnades oli kähku valmis toetama reformatsiooni liikumist. Reformatsioonis nähti uusi võimalusi võimupoliitika arendamiseks ja selles uues konstellatsioonis³⁵ alaline võitlus võimu pärast võttis uue suuna. Latentsed jõud heitluses võimu pärast said uut hoogu.

Usupuhastuse liikumise esimesed võnkud meie kodumaal leidsid vastukaja linnades. Küllalt on selle kohta kirjutatud, kuidas need puudutasid saksa valitsevat kihti ja kuidas luteri kirikule siin alus rajati. Käesoleva käsituse peamine huvi seisab küsimuses, mil määral meie rahvas võis näha evangeelse liikumise valgust ja osa saada selle õnnistusest ajal, mil teised rahvad seda läbi elasid.

Tuntud väide, et linnad tolkorral esindasid ainult saksa võimu ja mittedaksa element ainult proletariaati, mis oli hoopis tähtsusetu linnades ühiskondlikule elule ja selle kujunemisele, ei pea paika. Selline otsus sobib küll hilisemale ajale, mil mittedaksa elemendi olukord linnades muutus palju halvemaks. Sel ajal sakslased alustasid aktsioonidega, et üha

---

³⁵ = olukorras.

kasvavat pärismaalaste ühiskondi linnades alla suruda, kuid 16. sajandi alul ei olnud mitteda ühiskond sugugi ilma erikaaluta. Eestlastel oli ühel või teisel teel õnnestunud orjusest pääseda ja linnades pelgupaika leida. Seal olid nad end üles töötanud ja koos nendega, kellel oli õnnestunud tõusta kohati isegi keskklassi tasemele või selle lähedusse, moodustasid nad ühiskonnad, keda valitsev kiht ei saanud ignoreerida, kui poliitilised sündmused tõid esile kriisi olukordi.

Eestlaste vaimu- ja kultuurielu arendamise võimaluste seisukohalt oli oluline, et evangeelne liikumine kohe kaasa tõmbas eestlaste laiemaid hulki. Igas linnas olid erinevad olukorrad. Tallinnas näiteks oli üheks teguriks eesti soost Oleviste koguduse õpetaja Johann Kölli tegevus. Kahtlemata on see asjaolu eestlaste hoiakut mõjutanud.

Tartus ei olnud küll eesti soost õpetajat, kuid sinna ilmus mees, kes suutis õhkkonda otse elektriseerida. Selle mehe tegevus väärrib veel eriti esiletoomist, kuna tema ka Tallinnas lühemat aega tegutses, Pealegi, mis toimus Tartus oli sellise laadiga, mis levis kiirelt. See mees oli mainitud Melchior Hoffmann. Temal oli otse maagiline vägi rahvahulki oma võlu haardesse tõmmata. Tema karismaatiline võime pani kogu linna liikuma. Esmalt võitis ta kohe poolehoidu oma elava ja rahvapärase jutlustamise viisiga, mis oli piltlik ja näitlik, kasutades rohkest allegooriat. Teiseks tema kuulutuse sisu ei olnud teoloogiliste vaadete arutlus ja usuline poleemika, vaid kõige tihedamalt seotud elu ja olukordadega. Hoffmanni kuulutus oli kantud prohvetlikust teadvusest. Tema oli nägija, kes tahtis evangeelset visiooni ellu rakendada. Evangeeliumist tuletas ta demokraatlikud põhimõtted ja nende vaadete kohasel tahtis ta reorganiseerida kogu kirikut. Sama järjekindlusega tabas prohvetlik pilk elu ja olukordade ülekohtu ja neist tulenevaid pahesid. Tema kuulutus tabas kõike, mis oli Pühakirjas avaldatud jumaliku tahte vastu. Ta tahtis näha evangeelse kuulutuse väge, mis mõjustab tegelikku elu, nõudes elu ja sotsiaalolude uuendamist ja ülekohtu kõrvaldamist. Ta oli veendunud, et see uuemine ja olude ümberkorraldamine peab toimuma vabatahtlikult ilma vägivalda ja jõuta.

Tema kuulutust kandis sisemine tuli ja hingeline kiring. See sai igale kohe selgeks tema isikliku eeskuju läbi, olles kogu hingega andunud oma ülesandele. Ka keeldus tema vastu võtmast tasu oma kuulutustöö eest, austades evangeelset vaesuse ideaali. Töötades karusnaha parkijana ta teenis endale elu ülespidamist.

Hoffmanni mõju eestlastele oli seda suurem, kuna temas astus rahvale lähedale tavaline käsitöeline harilikkude inimeste hulgast. Tema demokraatlikud vaated pidid leidma kohest kõlapinda põhiliselt demokraatliku mõtteviisiga eestlaste juures. Eriti aga Hoffmanni prohvetlik ja julge ülekohtu piitsutamine pidi avama eestlaste südamed. On pikemata

arusaadav, et Hoffmanni töö ja tegevus pidi avaldama sügavat mõju eestlaste hulgas ja et võis nende südameid elektriseerida, kuigi võimumehed peatselt selle eest hoolitsesid, et selline ohtlik kuulutaja linnast välja saadeti.

Et eestlastele avanenud võimalusi paremini mõista, tuleb arvesse võtta uut perspektiivi, mis reformatsiooniga üles kerkis. Konstrellatsioon, mis tekkis meie maal usupuhastuse liikumise algperioodil, tuleb eestlastele soodsaks pidada. Seda ajaloolist perspektiivi on tarvis silmas pidada, et eestlaste osa üle selgust saada.

Usupuhastuse liikumise käik kujunes teisiti kui seda ennustati. Ometi ei läinud kõik nõnda, nagu esimeses tuhinas oodati. Katoliku kiriku kaitsemüüride varisemine ei toimunud siiski nõnda, nagu Tartu ja Tallinna kantslitest oli kuulutatud, kõnelemata selle likvideerimisest. Katoliku kiriku vastupanujõudu oldi tublisti alahinnatud. Esialgse võidu järele kujunes olukord tasavägiseks. Selle tõttu tekkis konstrellatsioon, kus nüüd kumbki pool oma täbara olukorra tõttu oli sunnitud otsima teid selle kindlustamiseks. Tahes-tahtmata olid mõlemad pooled sunnitud tähelepanu pöörama maa pärisrahvale, et võita nende sümpaatiat ja selle kaudu kindlustada oma positsiooni. Mida piiskopid Kyvel Saare-Lääne piiskopkonnas ja Blankenfeld Tartus tegid, appellerides rahva tunnetele ja püüdes võita selle poolehoidu, ei saanud ka need, kes plaanitsesid reformatsiooni strateegiat, kuidagi enam ignoreerida, ka siin alustati manöövratega, mis läbipaistvalt seisid samasuguse propaganda teenistuses. See konstrellatsioon avas aga eestlastele võimalused, mida oli kaua oodatud. Sellest perspektiivist tulebki lähtuda.

Võime tähele panna, et eestlased uut olukorda ära kasutasid ja vaimliselt end sirgu püüdsid ajada.

Kõigepealt näeme, et eestlased on aktiivselt sukeldunud usupuhastuse liikumise lainetusse. On põhjust arvata, et nad isegi peatselt sellesse olid tõmmatud. Meie näeme neid agaralt tegutsemas aktsioonides ühenduses katoliku kiriku võimu likvideerimisega. Verise löömingu järele, mis toimus Tartus 10. jaanuaril 1525. aastal piiskopile truuks jäänud kaitsjate ja vastuhakkajate vahel, jäi lahinguväljale ka 2 eestlast surnutena. Samuti kõnelevad teated Pärnust, et eestlased kaasa löid aktsioonile katoliku pühapiltide vastu.

Eestlaste osa ei piirdunud ainult üksi sellega, et nad võimalusi kasutasid võimuheitluses kaasa lüüa. Käsikäes sündmuste arenguga avanesid võimalused sekkuda liikumisse palju sügavamalt. Siin mõtleme eestlastest abilisi, kellel on omajagu teeneid usupuhastuse varasemal perioodil. Vajadus pärismaalastest abiliste järele tekkis selle tõttu, et reformatsiooni saadikud ei tundnud ju kohalikku keelt. Väljaspoolt tulnud jutlustajad oma abituses pidid kohe ringi vaatama, et leida abilisi. Nii võisid ette astuda need, kes olid valmis

omapoolse tegevusega jutlustajaid abistama nende töö süvendamisel rahva hulgas. Peame oletama – ja see on loomulik – et vähemalt mõned jutlustajatest asusid ühendusse kohaliku rahvaga ja leidsid neid, kes olid valmis neid nende tegevuses abistama ning nende tegevusele laiemat kandepinda andma. On täiesti mõistetav, et ajaloo üriku ei anna meile lähemaid teateid nende tegevuse kohta, sest balti-saksa ajaloo kirjutamisel ei olnud ju vähematki huvi ja tahtmist seda osa ülepea puudutada. Meie saame aga teha olulisi järeldusi mõningate ürikutes leiduvate faktide põhjal. Need aga sunnivad meid järeldama mitte üksi abiliste tegutsemist, vaid isegi nende edukat tegutsemist. Üks fakt ühenduses sissejuhatavate nägelemistega heidab eriti eredat valgust Tallinna oludele. Väga huvitav on see, mida kuuleme katoliku reaktsioonist heitluse esimeses faasis. Dominikaani mungad hakkasid oma kloostri jutlustama reformatsiooni liikumise vastu nii saksa kui eesti keeles. Seega pidi eestlaste hulgas usupuhastuse liikumine olema levinud – muidu ei oleks ju olnud vaja sellisel viisil reageerida. See kõik viitab selgelt sellele, et pidi olema neid, kes mitte üksi agaralt, vaid ka edukalt tegutsesid uue liikumise levitamiseks maa pärisrahva hulgas. Linna raad keelaski varsti jutlustamise usupuhastuse vastu, esmalt eesti keeles ja siis saksa keeles. See on episood, mis kõneleb iseene eest.

Meie ei tarvitse aga sugugi üldiste kaalutlustega piirduda. Ühenduses apokalüptilise nägija Melchior Hoffmanni afääriga Tartus poetavad üriku, mis muidu eestlaste suhtes on väga napolisõnalised, pisut rohkem informatsiooni. Allikad jutlustavad, et Hoffmann kasutas eestlastest abilisi. Bredenbach oma Liivi sõja ajaloos kõneleb sõnaselgelt sellest, et Melchior Hoffmann kasutas oma tööks abilisi tema Tartus oleku ajal. Sel teel ta kindlustas oma tööd abilistega, keda ta ei oleks saanud valitsevalt klassilt. See oli temal ju ainuke võimalus arendada oma tegevust ja tööd, sest valitsev klass kahtlustas evangeelses liikumises ka sotsiaalolude muutmist ja asus täiesti eitavale seisukohale. Ei ole kahtlust, et selline mees nagu Hoffmann ei tarvitsenud kurta abiliste puuduse üle. Meil on põhjust arvamiseks, et ta ei jätnud unarusse oma kaastööliste ettevalmistust ka hiljem, kui teda Tartust välja saadeti ja sunniti asuma Tallinna. Kui ta siin ravis linna põgenenud haigeid talupoegi, siis ta kindlasti ei unustanud oma püüdlusi abilist ette valmistada oma äpardunud missiooni elustamiseks. Sellega ta soetas enesele kuulsuse, mis aitas omaltpoolt kaasa eestlastest abiliste värbamiseks.

Teisedki tähelepanekud viitavad sellele, et eestlased kasutasid olukorda ja ajasid end vaimliselt sirgu momendil, mil valitseva klassi valvsus oli hetkeks kõrvale pööratud. Eestlased on püüdnud arendada isetegevust ja enestele haarata positsiooni nii palju, kui olukorrad seda võimaldasid.

Evangeelse liikumise ülekandumisest esmalt linnade ümbruses asuvatele talupoegadele ja siis veel kaugemalegi räägivad selget keelt talupoegade rahunud ja vastuhakkamised. Siin tuleb arvesse eestlastest kaastööliste agar tegutsemine. Ka linnadesse varjule põgenenud talupoegadele varjupaiga soetamisel pidi kaastööliste hulgas olema agaraid eestvõtjaid. Juba 1524. aasta kevadel tekkisid rahunud ja vastuhakkamised Harju- ja Virumaal, Tallinna lähedal ja Narvas ja kandusid teistesse maakondadesse, ka Saaremaale.

Ühendus eestlastest abilistega tuleb lisada veel üht uut asjaolu. Evangeelne liikumine avas tee veel teistegi võimaluste juurde, mis senini olid eestlastele suletuks jäänud. Uutele asjaoludele langeb valgust sellest, mis selgunud avastuste kaudu Hoffmanni tegevusest. Tõenäolikkult etendas tema juhtivat osa ühes väga varajases katses kasutada trükisõna evangeelse liikumise süvendamiseks eestlaste hulgas. Nimelt andis tema trükis välja usulisi tekste, mida trükiti Lübeckis. See raamat, mis sisaldas tekste eesti, liivi ja läti keeltes, avastati juhuslikult ja konfiskeeriti kiriklike võimude poolt Lübeckis ja hävitati. See avastus toob lisa tehtud tähelepanekutele. Ka sel juhul pidi Hoffmann kasutama eestlastest abiliste kaastööd, et nende tõlgetega toime tulla.

Need andmed manavad silmi ette eestlastest kaastööliste osa. Hoffmanni liikumises näeme seda päris selgesti. Samuti pidid toimuma, kuigi vähemas ulatuses, ka teised reformaatorid: nende mõju tähendus eestlaste hulgas oleneb kaastööliste arvust, kes tulid rahva hulgast ja nõnda nimetu sõduritena on andnud oma panuse.

Küllaldane allikmaterjal tõendab, et eestlased mitte ainult kiirelt ei hinnanud olukorda, vaid ka energiliselt reageerisid. Evangeelse kuulutuse äratusel püüdsid eestlased end sirgu ajada momendil, mil valitseva klassi tähelepanu oli seotud katoliku kiriku ja linnade omavahelise võitlusega. Selles olukorras poliitilise konstellatsiooni tõttu, mil niihästi katoliku kirik kui evangeelne liikumine püüdis maa pärisrahva poolehoidu enesele võita, eestlased arendasid edumaad oma püüdlustes.

VII EESTLASTE TAOTLUSED USUPUHASTUSE LIIKUMISES

Eestlased pidasid vajalikuks hakata tegutsema oma vaimliste vajaduste rahuldamiseks. Selleks oli vajalik koondada oma ühiskondi³⁶ oma kogudusse ja nendele soetada oma kirikuid. Ametlikud protokollid ja ürikud kõnelevad, et linnades eesti kogudused järjest said kirikuid oma valdusse. Need napolisõnalised otsused tähendavad aga seda, et selliste saavutuste eel pidid käima kindlad nõudmised. Teisiti ei ole need tulemused mõeldavad. Siin on eesti ühiskonnad küll pidanud tegutsema kollektiivselt oma elukutsealaliste gildide ja vendluste kaudu. Kui õige oli see kiirelt tegutsemine, nähtub sellest, et peatselt valitsev kiht, toibunud olukorrast hakkas jälle kõikjal piirama eestlaste isetegevust. Nii ei oleks olnud enam väljavaateid selliste nõudmiste teostamiseks.

Nende eelduste juures on eestlased kasutanud võimalust, et koondada endid oma kogudustesse ja luua eeldusi oma kirikliku ning ühiskondliku elu arendamiseks. Eesti koguduste rajamise kohta leiame ürikutes rohkem informatsiooni.

1525. aasta mais Tallinna raad arutas päevakorda võetud ettepanekut, reserveerida üht kirikut maa pärisrahvale jumalateenistusteks igal pühapäeval ja kolmel päeval nädalal. Raad nõustus ettepaneku vastuvõtmisega ja määras, et Püha Katariina kirik tuleb üle võtta dominikaanlastelt ja anda eesti koguduse kasutusse. See oli Tallinna kirikutest kõige suurem. Kui see hiigelkirik 6 aastat hiljem tules hukkus, õnnestus kogudusel saada kasutamiseks Pühavaimu kirikut, mis ka katoliku ajastul oli olnud jumalateenistuste asukohaks eestlastele. Peale selle saadi veel üks teine kirik eesti koguduse käsutusse. Eestikeelseid jutlusi korraldati ka Tallinna teisteski kirikutes.

Meil puuduvad küll otsesed teated selle üle, millal ja kuidas eesti kogudustel Tartus õnnestus saada kirikut oma kasutuseks. Ometi viitab kõik selles suunas, et olukord ka Tartus ei saanud olla palju teisiti. Andmed kõnelevad, et Jaani kirik oli hiljem eesti koguduse vaimseks koduks. Kogudus võis saada selle kiriku enese kasutusse ainult reformatsiooni algperioodil, mil valitsev klass paratamatult oli sunnitud järelandmisi tegema.

Ka Pärnus rajati eesti kogudus ja selle õpetaja pandi ametisse linna rae poolt, kes hoolitses tema ülalpidamise eest. Vähe hiljem eestlased Vana-Pärnus organiseerisid oma koguduse ja ametisse pandi nendele oma õpetaja.

---

³⁶ = kogukondi.

Samuti ka Narvas toimus eesti koguduse rajamine linna rae otsusel. Sellel ei olnud küll oma kirikut, kuid kogudus leidis varjupaika saksa koguduse kirikus. Mida tähendavad need faktid?

Need faktid lubavad ainult üht järeldust: kontsessioone³⁷ oma koguduste loomiseks ei heidetud eestlastele rüpe kui heatahtlikke kingitusi. Selliste järelandmistele eel pidid käima tugevad ja kindlad nõudmised. Siin on eestlased küll pidanud tegutsema kollektiivselt, olles organiseeritud gildidesse, korporatsioonidesse ja vendlustesse tööalade järgi. Need sidemed pidid nüüd tegutsemise momendil osutama mõõduandvaiks.

Oma kirikute kättevõitmine tähistab omaette saavutust, kuna nendega loodi eesti ühiskondades vaimsed keskused. Kirikutes ei toimunud mitte üksi emakeelne jumalateenistus ja usuline töö arendamine evangeelses vaimus, vaid need said ka sisemiste varade arendamise paikadeks. Seal võidi arendada vaimlist, kultuurilist ja ühiskondlikku elu oma vajaduste kohaselt. Vaimne kodu, kus võis toimuda emakeelne evangeelne kuulutus, sai peidus olevate hingeliste jõudude ühendamise ja kasutamata vaimsete jõudude arendamise kohaks. Sellised elu koondamise võimalused pidid olema elu vitaalseid võimeid õhutavaks jõukeskuseks. Nõnda tekkisid eestlaste hulgas esimesed taimelavad vaimse, ühiskondliku ja sotsiaalse elu arendamiseks võimaluste piirides. Igatahes on meie esivanemad näidanud algatuslikkust ja julgust nende küsimuste lahenduste leidmisel.

Sellised võimalused pidid aga elustama kustumise ohus olevat sädet eestlaste hinges. Võime ainult arvata, mida see tähendas koldetuhas hoitud lootuste kübemekesele. Läbi sajandite hoitud lootuste kübemekene tundis uusi tuuli, millede suhtes see oli tundelik, reageerides viivitamata.

Evangeelne liikumine on avanud võimalusi veel kõrgemategi eesmärkide poole pürgimiseks. Avanenud võimalused õhutasid eestlasi pingutama, et pääseda vaimlisse juhtkonda ja sel teel veel rohkem kaasa aidata evangeelsele liikumisele ja selle süvendamisele. Lühikese ajaga võis esile kerkida koguke eestlasi, kes end suutsid nõnda üles töötada ja jõuda vaimulikkude positsioonile. Säilinud andmed on siin selles suhtes paratamatult puudulikud ja kõige kohta ei ole meil ju teateid olemas. Saksa ajalookirjutajad ei olnud ju loomulikult sellest huvitatud, et eestlaste tööd ja tegevust säilitada, olgu siis, kui nende tegevus tekitas konflikte, milledest ei saadud vaikides mööda minna.

Ajaloo allikad ei ole saanud vaikides mööda minna meestest, kes ilmutanud teguvõimsust ja otsustavust oma rahva vaimse ja kultuurilise elu arendamiseks. Need kujud

---

³⁷ = mööndusi, nõusolekuid.

on suutnud mitmetel tegevusaladel enesele laiema tähelepanu tõmmata. Eestikeelse kirjanduse loomise ajal seisab esirinnas Johann Köll, Oleviste kiriku õpetaja Tallinnas, kes enesele on jäädvustanud koha meie kirjanduse ajaloo alguses. Tema tõlgitud katekismus kõneleb iseene eest. On mehi, kelledest ajaloo allikad on säilitanud mälestuse nende silmapaistva julguse ja eneseteadvuse tõttu, mis meid viis vastuollu valitseva kihi kirikupoliitikaga. Tallinna rae protokollid manavad meie silmi ette Georg Kuri, kes otsustas teenida oma rahvast Saaremaal ega hoolinud sakslaste püüdeist teda eemaldada sellest mõttest ja sundida teda ametisse saksa kogudusse. Vastureformatsiooni ajastul esineb Matthias Kamp, kes ilmutab suurt julgust ja energiat evangeelse liikumise kaitsmisel, ühel perioodil oli ta koguni ainuke evangeelne jutlustaja Tartus, kaitses üksinda varisemisele viidud reformatsiooni fronti.

Senini oleme vaadelnud ainult üht väikest osa meie rahvast, kellel oli õnnestunud pelgupaika leida linnades. Kuidas aga kujunes olukord maal?

Eestlased linnades loomulikult ei olnud rahuldatud üksi püüdlustega linna müüride vahel. Nad olid samuti huvitatud liikumise levinemisest kaugemale. Need, kellel linna lähedal elades oli midagi turule tuua, tõmmati esimestena liikumisse. Neid instrueeriti ja sel teel hakkas kuuldus reformatsioonist imbuma talurahva hulka.

See viib meie arutluse linna väravatest kaugemale. Siin aga arenes usupuhastuse käekäik hoopis teisiti. Kui meenutame reformatsiooni põhiideed ristiinimese vabadusest ja selle väärtusest, siis on üsna loomulik, et areng maal pidi teisiti kujunema. Usupuhastuse valguses võidi nõuda inimese põhilisi õigusi, ja evangeeliumi nimel surve, kurnamise ning orjuse kaotamist. Meie ei eksi, kui väidame, et just need ideed kõige innukamalt kajastust leidsid väsinud ning vaevatud orja südames ja lootust äratasid viletsuse ahelaist pääsemiseks. Seda kinnitab tõsiasi, et eestlased hoidsid radikaalsete jutlustajate poole.

Tulemused ei lasknudki kaua oodata. Teadmised, et eestlased linnades on valmis neid aitama ja vahest isegi korraldama pelgupaiga leidmist, innustas julgemale ülesastumisele. Rahutused hakkasid meie maal isegi varem kui Saksamaal. 1524. aasta kevadel tekkisid rahutused Harju- ja Virumaal, Tallinna lähedal ja Narvas. Selle kohta on dokumentaalseid tõendeid, et need lootuse sädemed oli usupuhastus pannud hõõguma. Tartu lähedal tekkisid kokkupõrked ühenduses eelmainitud Melchior Hoffmanni tegevusega, kes siin 1525. aastal värbas poolehoidjaid. Rahutustest ja vastuhakkamistest kõnelevad ka andmed, mis on pärit Tartu piiskopi kantseleist. Need pingeolukorrad kujunesid isegi vägivaldaaktideks. Teated räägivad sama ka Saaremaa kohta.

Valitseva klassi kõrgemad kihid aga ei ilmutanud mingit huvi usupuhastuse kui vaimse liikumise vastu. Evangeelne liikumine kergitas esile väärkuse ja õigluse mõtteid, kuid neid kardeti valitsevas klassis kui surma. Siin valitseva dogma kohaselt oli maaisanda võim Jumalalt ja seega metsik süsteem jumalikult sanktsioneeritud. Sellega ei tulnud kõne allagi, et evangeelne liikumine võiks mõjutada maa pärisrahva ühiskondlikku ja sotsiaalset struktuuri. Sotsiaalse korra *status quo* leidiski fikseerimist dokumendis, mis esindab Volmari maapäeva otsuseid 1525. aasta juulis. Vasallide, maaisandate ja katoliku kiriku ühine front asus pealetungile, et anda usupuhastuse liikumisele tagasilööki. Need otsused, sihitud usupuhastuse seniste tulemuste vastu linnades, olid kaugemale ulatava tähendusega ja märgivad usupuhastuse lõppu maal.

Kaalutlused Volmaris olid rajatud valitseva klassi põhihuvidele – kuidas säilitada feodaalset võimu. Arvestus, et ka linnad selle põhilise huviga ühinevad, ei olnud seega väärkalkulatsioon. Asjade loogiline käik oligi, et vasallid leidsid toetust oma poliitikale. Nii ka linna raed võtsid omaks seisukoha, et evangeelne usk ei saa midagi rohkem tähendada kui muudatust dogmades, jumalateenistuses ja kiriku korras – evangeeliumil ei saa aga olla mingit mõju elule ega sotsiaalsele korrale. Valitseval klassil oli absoluutne kontroll usupuhastuse edasise liikumise suunamise üle, sest et raed olid ettenägelikult haaranud kiriklikud asjad eneste kätte.

Kui viimaks aastal 1535 reformatsiooni liikumine vabaks anti, polnudki enam midagi pidurdada. Usupuhastuse evangeelium, mis oli suupäraseks tehtud valitsevale kihile, tühjentatud elust ja väest, degradeeritud kultuse ja kommete tasemele, ei saanud enam huvitada meie rahvast. Dogmade müsteeriumid ei saanud mõju avaldada neile, kes raskelt vaevatud ja pidevalt koormatud kannatuse ning piina realiteediga. Väga aeglast edasinihkumist võidi registreerida luteri kiriku maakaardil ainult seal, kus see oli tingitud vasallide võimupoliitilistest malekäikudest, milledele talupojad järgnesid mehaaniliselt ilma sisemise osavõtuta.

Nii jooksis reformatsiooni liikumine jõust tühjaks, sest ei olnud selles enam loomulikku kandvat väge. Usupuhastuse liikumine ei saanud võisteldagi katoliku kiriku munkadega, kes andsid vähemalt algelist õpetust ja arendasid piiratud ulatuses kasvatustööd. Uuel liikumisel ei olnud enam vaimlist jõudu ja puudusid vajalikud abijõud rahva hulgas. Valitseva klassi huvi puudumise tõttu vaimliste ja kiriklikkude olude otsatu kurb pilt säilitati sellisena pikemaks ajaks. Oli küllalt alasid, kus ka vana kirikut enam ei olnud, sest vasallidel oli kiire selle varade omandamisega. Sellised lühema või pikema kestvusega *interim*-ajastud

aitasid kaduda sellelgi ahtakesel kiriklikul kirmel rahva hingeelus, mis seal oli katolitsismi mõjust peatuma jäänud, edendades rahvausu taassündi.

Ka needki linnades välja võideldud eelised olid suuremalt jaolt lühikese kestvusega. Niipea kui reformatsiooni liikumine konsolideerus,³⁸ hakkas valitsev klass eestlaste poolt saavutatud edumaad likvideerima. Reformatsiooni algfaasis vajalikud abijõud olid nüüd oma tähtsuse kaotanud. Nad olid oma töö teinud ja võisid nüüd minna, sest valitseval klassil olid omad plaanid tuleviku kujundamiseks.

---

³⁸ = kindlustus.

VIII EESTLASTE ESIMENE SUUR SAAVUTUS VAIMLISEL ALAL³⁹

Nagu juba nägime, õhutasid avanenud kiriku poliitilised võimalused eestlasi pingutusi tegema, et pääseda vaimlisse juhtkonda, et sel teel veel rohkem kaasa aidata evangeelsele liikumisele ja selle süvendamisele. Samuti oleme juba näinud, et need pingutused andsid tulemusi nõnda, et lühikese ajaga võis koguke eestlasi nõnda end üles töötada, et nad võisid jõuda vaimulikkude positsioonile ja siin silmapaistvalt tegutseda. Isegi ka teedrajavalt, nagu Johann Köll, kes enesele on jäädvustanud koha eesti kirjanduse ajaloo alguses. Tema poolt tõlgitud katekismus aastal 1535 kui esimene eesti raamat, kõneleb iseene eest.

Mees, kelles on tegemist väga erakordse isiksusega ja kes nendes pürgimustes jõudis kõige kaugemale, väärrib erilist tähelepanu. See on Balthasar Russow. Tema oli esmalt abiõpetajaks Pühavaimu kirikus Tallinnas, 1566. aastast peale selle õpetajaks.

Balthasar Russowi nimi on seotud ühe kroonikaga, millel on suur tähendus. See nähtub juba sellest, et kõik hilisemad kroonikud, F. Nyenstädt, D. Fabricius, T. Hiärn, Chr. Kelch ja Arndt on sellest ära rippunud.⁴⁰

Küsimus, kes oli selle erakordselt tähtsa kroonika autori isik, on pikka aega olnud arutluste aineks. Balti-saksa ajaloolased on selle üle pead murdnud, kes siis Russow õieti oli. Siin on aga ikka jõutud seisukohale, et on enesest mõistetav, et see kõige tähtsam kuhu annalistlikus kirjanduses muidugi peab olema balti-sakslane. See ongi kujunenud aksiomaatiliseks seisukohaks.

Kuid balti-saksa ajaloolasi on häirinud mõistatus, et arhiivides ühtki ürikut ei võidud päevavalgele tuua, mis seda aksioomi kinnitaks. Tema isa nime ei leitud Tallinna kodanikkude nimestikkudes, kus selle aksioomi kohaselt see nimi pidi ju seisma. Russowi nimi puudus balti-saksa perekondade matriklites.

Ajaloolised faktid on igatahes hoopis teised.

---

³⁹ Juba eespool mainitud Paul Johansen oli see, kes esitas hüpoteesi Balthasar Russowi eesti päritolu kohta. Vt Paul Johansen, *Kaugete aegade sära*. Eesti mõttelugu 65 (Tartu: Ilmamaa, 2006), 174–190; Paul Johansen, „Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber“, *Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte* 14. Toim. Heinz von zur Mühlen (Köln-Weimar-Wien, 1996); Küllike Kaplinski, „Veel Balthasar Russowi päritolust“, *Keel ja Kirjandus* 2 (1988), 74–82; Sulev Vahre, "Eesti ajalugu elulugudes: 101 tähtsat eestlast" (Tallinn, 1997), 26–27.

⁴⁰ Neist kroonikaist on tänaseks eesti keelde tõlgitud, kommenteeritud ja publitseeritud järgmised: Dionysius Fabricius, *Dionysius Fabriciuse, Viljandi kiriku praosti Liivimaa ajaloo lühiülevaade neljas osas aastast tuhat ükssada viiskümmend kaheksa kuni aastani 1610* (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2010); Christian Kelch, *Liivimaa kroonika* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2004) ja Christian Kelch, *Liivimaa kroonika järg* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009). Mainimata on jäetud Johann Renneri *Liivimaa ajalugu 1556-1561* (Tallinn: Olion 1995 ja 2006).

Kõigepealt Russowi enese poolt antud tunnistust, mida tema ise on kirjutanud must-valgele, ei oleks küll pidanud kunagi nõnda ignoreerima, nagu see on sündinud. Hää, mis kõneleb selle kroonika kaudu, on tõepoolest väga erakorraline ja väga erinev, igas suhtes. Siin kõneleb mees, kes kirjeldab valitseva klassi tegevust selle ohvrite seisukohalt. See on esimest korda, et midagi sellist võime lugeda. Tema kritiseerib valitsevat klassi senikuulmatul kombel, paljastab orja peremehi ja nende madalat kultuurilist ja eetilist taset. Autor räägib nende nimel, kes on ilma igasugu õigusteta ja kes tallatud jalge alla nende halastamata rõhujate poolt. Põleva kirega süüdistab tema valitsevat klassi, et see on halvanud maa päriselanikkude vaimse ja kultuurilise elu. Tema heidab süüdistuse balti-saksa võimutseva kihile otse näkku, et kogu maal ei ole ainsatki korralikku kooli maa pärisrahvale. Selle klassi ainsaks huviks on ekspuaterida põhjalikult maa päriselanikke. Selle tagajärjel toimuvad kuriteod piiritul viisil. Valitsev kiht oli loonud tingimused nõnda, et allasurutud eestlased ei tohtinud kaevata isegi kõige suuremate kuritegevuste üle, mida neile tehti. Balti-saksa võimumehed võisid vahetada vaeseid talupoegi isegi koerte vastu. Autor ütleb selgelt välja, et Eesti oli tehtud balti-sakslaste paradiisiks, kuid eestlaste põrguks.

Kroonika lähem analüüs toob välja veelgi rohkemat, mida olen esitanud omas töös „Notes on the Chronicle of Balthasar Russow and its author“, *Yearbook of the Estonian Learned Society in America* (New York, 1976) – kui tõend sellest, et Russowi elutöö on mind sügavalt haaranud.

Kõik see, mida kroonika kõneleb selle kirjutaja isikust, ei saa lubada ühtki teist otsust kui ainult üht ainust – et Russow pidi olema maa pärisrahva poeg.

Mis puutub andmetesse teistest allikatest, siis need on väga pikkamööda päevavalgele tulnud. Nõnda on eesriie, mis varjanud Russowi päritolu, väga aeglaselt kerkinud, nimelt Tallinna linna arhiivis. Kuid see, mis on päevavalgele tulnud, nagu võis juba arvata, kinnitab omaltpoolt seda, mis on kroonika sisemine tunnistus. Nende ürikute valguses näeme, et tema isa oli eestlane Simon Rissa, kes oli veovoorimees ja end üles töötanud jõuka ettevõtja järjele ja omandanud ka maja. Sama tõendab ka tema varanduse üksikasjaline loetelu, mis samuti päevavalgele on tulnud.

Tema isa tegi kõik, et anda pojale hääd haridust. Balthasar õppis Tallinna linnakoolis ja siis saatis isa teda Stettini õpinguid jätkama. Lühikest aega oli tema ka Wittenbergis.

Kõige vanemates ürikutes tema nimi on kirjutatud Rissow või Rissaw.

Russow – esimene eestlane, kes autorina selliselt kõrgele positsioonile oli jõudnud – teenis oma rahvast äärmiselt rasketel aegadel. Need olid ajad, mis nägid kataklüsmilisi sündmusi: kaks Tallinna piiramist venelaste poolt, katastroofilist epideemiat, kohutavat

inflatsiooni ja rahva vaesestumist. Kui liha oma rahva lihast tema teenis oma rahvast säääl, kus ta suutis. Tema tegutses kui oma rahva tõeline hingekarjane. Tema oma sõnade kohaselt käis küllastamas talupoegade viletsaid ja suitsenud onne, kuhu keegi ei tahtnud sisse minna. Kuid tema oli valmis ka nende kaitseks välja astuma. Ürikud on tulnud päevavalgele Tallinna linna arhiivis, mis heidavad valgust Russowi hoiakule oma rahva suhtes. Et tema kui akadeemik jäi ustavaks oma rahvale, on tõendatud nende ürikute läbi. Mitmel korral tema esines talupoegade kaitsjana Tallinna raekohtu ees. Need olid tema sugulased maal.

Mees, kes kandis hoolt kooli eest oma koguduses, mis pidi olema korralikul järjel, otsustades selle järele, mida Georg Müller oma jutlustes⁴¹ ütleb; mees, kes arendas püüdlusi, et evangeelset kirjandust teha kättesaadavaks oma rahva vaimse ja intellektuaalse elu tõstmiseks, on palju enesest pühendanud oma kroonika koostamiseks. Tema pidi töötama küll aastakümneid ajaloolise uurimuse kallal, enne kui tema kroonika viimaks valmis ja tema seda võis saata avaldamiseks muidugi välismaale. Kroonika esimene trükk ilmus suvel aastal 1578 Rostockis: *Lyfflandische Chronica*.⁴² See müüdi läbi otsekohe. Väga harva on selliseid saavutusi sel alal, mida saaks võrrelda Russowi kroonikaga selle edukuse suhtes. Tema eluajal oli kokku kolm väljaannet tema kroonikast ja kaks neist müüdi välja täielikult mõne nädala jooksul pärast selle ilmumist.

Russow on oma nime teinud surematuks kultuuri ajaloos. Mees, kes sai tuttavaks rahvusvaheliselt, on oma teosega teinud suure teene oma rahvale. See on esimene kroonika, mis käsitleb eestlaste ajalugu, nagu see seda väärrib. See annab tõetruu pildi eesti rahvast, selle sotsiaalsetest ja kultuurilistest elutingimustest. Sel teosel on väga suur tähendus eestlaste elu ja saatuse tutvustamisel väljaspool Eesti piire. Esmakordselt kuulis välismaailm eestlaste elutingimustest. Osad kroonikast trükiti ära paljudes raamatutes ja andmed kroonikast levinesid sel teel kiirelt ja laialt.

Võime ainult aimata, millest mõju pidi avaldama eestlastele teadmine, et see suur mees oli liha nende lihast ja veri nende verest. See pidi äratama eneseväärrikuse tunnet ja eneseteadvust.

Russow andis kogu oma elu oma rahvale. Kui ta suri 24. novembril 1600, ta oli teeninud oma kogudust ja rahvast 37 aastat. Oma rahva hulgas äratas tema töö ja tegevus sügavat lugupidamist ja tänu. Kuid mitte kiriklikkude võimude silmis. On aga täiesti arusaadav, miks teda ei edutatud kirikus ühelegi kõrgemale positsioonile kiriklikus administratsioonis.

---

⁴¹ Vt Georg Müller, *Jutluseraamat* (Tartu: Ilmamaa, 2008).

⁴² Õieti: *Nye Lyfflendische Chronice* (Rostock: Augustin Ferber, 1578).

IX KIRIKUOLUDE TERVENDAMISE PÜÜDED PIISKOP IHERINGI REFORMIDES

Orduvõimu lagunemisega ja meie maa Rootsi alla sattumisega, mis Eestimaal toimus 1561, Liivimaal 1621 ja Saaremaal 1645, tuli ka uus ajastu kirikule. See valitsus, mis kõige eelnähtuga võrreldes oli humaanne, niipea kui sõjahaavad hakkasid kinni kasvama, hakkas üritama rida reforme, millede peale kiriklikud olud meie kodumaal juba nõnda kaua aega olid ootama pidanud.

Uue ajastu saabumist kirikule kuulutas Johannes Rudbeckiuse, Västerasi piiskopi, missioon, keda kuningas saatis Eestimaa, Liivimaa ja Ingeri kirikute katsujaks⁴³ aastal 1627. Et ülesanded aga olid nõnda tohutu rasked, ei saanud tema rohkem kui ainult algust teha. Tema pidas Tallinnas esimest Eestimaa provintsiaal sinodit, mis veel sama aasta juulis kokku astus. Kui ta Tallinnas mõndagi hakkas korraldama, kaugemale ta siiski ei saanud tema peale pandud ülesannete teostamises. Need olid ju ülesanded, mis temale käisid üle jõu.

Selle perioodi kirikuloo sünges taevast on üks hele koht. See on ühenduses reformipüüetega, millede teostajaks oli järgmine Rootsist saadetud emisaar. See oli 2. juunil 1634, kui Joachim Ihering, kes oli õpetajaks Nyköpingis, määrati Eesti piiskopiks. See mees, keda valiti mitme kandidaadi hulgast, oli kõigiti õige mees nende väga raskete ülesannete teostamiseks, mis teda ootasid kirikus Eestis. Selleks oli vaja kohustetundlikku meest, ja Ihering oli mees erksa vastutustundega. Suure hoolega valmistas ta oma eelseisvateks ülesanneteks. Enne Stockholmist lahkumist tutvunes tema Rudbeckiuse ajal peetud sinodi protokollidega ja teiste materjalidega, kogudes andmeid olukorra kohta. Ka varustas ta end ettenägelikult vajalikkude dokumentidega, et õigustada oma tööd ja leida kaitset, nähes juba õieti ette sekeldusi ja raskusi.

Kohe tema saabumise järele tervitas teda äge opositsioon. Esimene tüli, mis avas raskuste, sekelduste ja pahanduste väga pika ahela, oli Tallinna linna raega. See keeldus end painutamast piiskopi autoriteedi alla, rõhutades oma eesõigusi, et rael on täielik jurisdiktsioon ka kiriku asjades. Olukord oli seda komplitseeritum, et Rootsi kuningad olid omaltpoolt kinnitanud neid privileege. Nõnda keeldus linna raad järsult luba andmast kontrollida koguduste elu, samuti ka gümnaasiumi ja õpetajaskonda.

---

⁴³ = kontrollijaks.

Iheringiga käituti väga jämedalt ja toorelt. Kõik see halvas tema tegevust algusest peale. Kuid kõik see ei olnud veel midagi, võrreldes selle opositsiooniga ja vaenuga, mida organiseeris balti aadel, kes oli sajandite jooksul eneste valdusse haaranud eestlaste maad ja oli talupojad surunud orja seisusse ega tahtnud midagi teada nende vaimse olukorra tõstmisest. Järgnes väga pikk võitluste periood. Kõik mõeldav kasutati ära obstruktsiooni⁴⁴ tekitamiseks. Mõisnikud saatsid pidevalt kaebtusi Iheringi peale, et ta nende eesõigusi rikub. Süüdistusi saadeti samuti riigi võimudele Stockholmis, et piiskop toob sisse uuendusi, mis teevad pahandust ja segab end tsiviil asjadesse. Samuti saadeti emissaare Stockholmi pealekaebustega ja valekaebustega, tehes teda vastutavaks maal valitseva pinge ja rahutuste tekkimises. Kõikjal, kus see iganes oli võimalik, demonstreerisid mõisnikud oma vaenu, põlgust ja viha. Kõik see näitab, kui palju kavatsetavad parandus- ja reformikatsed häirisid balti-saksa mõisnikke. Kuid piiskopi isikus seisis nad silm silmaga vastamisi mehega, kel oli jõudu mitte üksi ära kannatada nende ülbusi ja kõrkusi, vaid ka julgust öelda tõtt välja, isegi sellist tõtt, mida nad kunagi varem polnud veel kuulnud.

Esimene ülesanne, mida Ihering kohe teostas, oli konsistooriumi ametisse säädmine. Selle struktuurile oli ta ettenägelikult Stockholmis soetanud kuninga kinnituse: selle presidendiks oli piiskop ja selle assessorid olid ainult vaimulikkude hulgast. Lähemad instruksioonid olid temal kõik juba Stockholmis välja töötatud. Konsistoorium oli kavandatud, et abistada piiskoppi kiriku reorganiseerimise töös. Sellel lasusid kohustused hoolitseda kirikute, koolide ja vaimuhaiglate eest – kõik alad, mis olid nõnda kaua ootanud korraldavat kätt. See oli ka viimane aeg, sest nende vaimne olukord ja majanduslik seisukord olid otse kaotilised.

Varsti leidis piiskop Ihering teguvõimsa käsilase Heinrich Stahli isikus, kes oli Kadrina õpetaja ja Virumaa praost, kelle nimi on seotud meie kodumaa vanima kirjanduslooga. Teda määrati katedraali õpetajaks Tallinna ja nõnda *ex officio*⁴⁵ sai tema konsistooriumi liikmeks. Temast sai asendamatu kaastööline kiriku administratsioonis, samuti ka visitatsioonide läbiviimisel. On loomulik, et tema määramine kohe kutsus välja opositsiooni tormi mõisnikkude poolt.

Kui konsistoorium oli organiseeritud ja ametisse pandud, ja tööle rakendatud, meie näeme piiskoppi ruttamas maale, et kogudustes korraldada visitatsioone, et lähemalt tutvuneda kirikliku olukorraga tegelikkuses. Esimene visitatsioon langes ajale veel esimestel kuudel tema saabumise järele. Oma kirjas kuningale, mis dateeritud 1. septembril 1638, annab

---

⁴⁴ = tõkke, takistuse.

⁴⁵ = ametikohustuste tõttu, erikorraldust saamata.

tema aru oma tegevusest ja teatab, et tema on visitatsioonidega juba algust teinud ja neid jätkab. Neid on tema toimetanud Virumaal, Alutagusel ja mõnes ulatuses ka Harjumaal. See tähendab, et Ihering ei kaotanud aega, et lähemalt tundma õppida olukorda, milles kirik seisis. Selles töös on ta väga hoolas olnud. 1555 aastaks oli tema oma piiskopkonna isegi kolmel korral läbi visiteerinud.

Teine tohutult söödis olev põld, mille kallale Iheringil tuli asuda, oli õpetajaskonna vaimne tase. Ta leidis, et vaimline ja intellektuaalne nivoo oli äärmiselt madal. Selline koppinud õhkkond võis eksisteerida ainult oludes, milledes meie rahvas oli sunnitud elama valitseva kihi hoolimatuse tõttu. Kui nüüd üks väljaspoolt tulnuk võis vaadata olukordadesse, siis olid need sellised, mis kartsid valgust. Tema leidis, et lohakus, hooletus ja kuritarvitus kiriku ametis oli otse kirjeldamatu. Ta avastas käitumist ja eluviise, mis olid otse uskumatud. Joomise, liigsöömise ja ebamoraalse elu patud kisendasid taevani. Tema aruanded kirjeldavad võikaid nähteid: aetud ahnusest, õpetajad pidasid kõrtse nende kogudustes, jätsid unarusse jutlustamise ja jumalateenistused, et tegeleda nende tulutoovate joogikohtadega. Olud olid nõnda koledad, et need oleks ära kohutanud iga teise vähema isiksuse kaliibriga mehe kui seda oli piiskop Ihering.

Viivitamata asus ülemkarjane selle tänamatu ülesande kallale. Manitsuste, hoiatuste ja karistustega hakkas ta korda tooma majja, et kiriku püha hoonet puhtaks rookima. Nende vahendite kasutamisega tuletas ta õpetajatele meelde, et aeg on mööda, mil nad võisid mõnu tunda piiramatult meelevaldsest tegutsemisest – ja et ülemkarjane oma valvsat silma pidas kiriku ametikandjatel. Et tema leidis väga vähe arusaamist vaimulikkonnas, see teda ei seganud tema järjekindluses. Tema nõudis üha enam, et õpetajad oma igapäevase eluga annaksid tunnistust nende ameti väarikusest ja kristliku usu jõust. Samuti pani ta praostitele südamele, et nad hoolsamini jälgiksid õpetajate eluviise nende praostkondades ja aitaksid kaasa, et välja juurida lodevust ja õpetajate robustset, toorest ja jämedat käitumist. Alalõpmata rõhutas Ihering isikliku tunnistuse tähendust kui ainsat tulemusrikast vahendit vaimulikus ametis.

Sama lodevus ilmnis ka vaimulikkude rahva keele tundmises. Olukord oli otse võimatu. Tema hakkas nõudma õpetajatelt, kes ei rääkinud rahva keelt, või seda väga viletsalt oskasid, nende keeletundmist parandada. Selleks nõudis tema eksamijutlusi sinodite kokkutulekutel, et näha kui kaugelt hoiatuse saanud vaimulikud on oma keeletundmist parandanud.

Vaimulikkonna taseme tõstmiseks Ihering säadis sisse sinodite institutsiooni. Juba 1639 pidas ta esimese sinodi. Selle institutsiooni eesmärk oli uuesti süüdata õpetajates

teadvust nende kutsumusest ja arusaamist nende ameti vääriskusest. Iga-aastased kokkutulekud olid täiesti rakendatud vaimulikkonna vaimse uuestiloomise teenistusse. Tema kirjutas ette jutluse kohustused; samuti andis tema teemad sinodil toimuvateks ettekanneteks ja arutlusteks lootuses, et need aitavad stimuleerida õpinguid kristliku usu sügavamaks tundma õppimiseks ja evangeelsesesse töösse süvenemiseks.

Kõikide nende pingutuste tulemuseks hakkas pinnamööda olukord kirikus liikuma tervenemise suunas. Konstruktiiused sammud hakkasid, kuigi pikkamööda, oma mõju avaldama, kuna kaootilise olukorra asemel kirikus seisis kirik nüüd piiskopi ja konsistooriumi juhtimise all. Praostkondade organiseerimisega oli loodud valve instants vaimulikkude üle. Sinodite institutsioon hakkas üha enam oma osa etendama kiriku elus, samuti kui ka visitatsioonide elustamine. See kõik oli tervendav, kuigi vaevaline ja valurikas.

X PIISKOP IHERINGI PÜÜDED EESTLASTE HUVIDES⁴⁶

Eestlaste huvides piiskop Iheringi reformides köidab erilist tähelepanu kõik see, mida näeme tema püüdlustes eestlaste vaimse olukorra parandamiseks ja tõstmiseks. Need väärivad erilist esile tõstmist.

Maa pärisrahva tase tegi muret piiskopile. Mõisnikud olid meelega hoidnud inimesi teadmatuses ahelais, et neid oleks kergem valitseda. Ristiusu suhtes olid rahva teadmised jahmatama panevad. Liiga sageli leidis ta ristiusu suhtes täielikku ignorantsust. Paljud vanad mehed ja naised ei tundnud ühtki kristlikku palvet ega olnud käinud õhtusöömaajal kogu oma eluaja jooksul. Oli neid, kes järgnesid katoliku kommetele, samuti kui oli neid, kes austasid iidseid rahvausu kombeid ja pühitsesid neljapäeva pühapäeva asemel.

Sellises olukorras hakkas piiskop Ihering peatselt esimesi vagusid ajama kirikliku õpetuse söödis oleval põllul. Aastal 1641 peetud sinod märgib ära aktsiooni algust, et sisse sääda leeriõpetust. Kui suure tõsidusega ta küsimuse juurde asus, selgub tema juhtnööridest vaimulikkudele. Need kõnelevad pedagoogilistest juhtmõtetest ja kasulikkudest näpunäidetest leeri praksises. Et leeriõpetus ei tohtinud kujuneda mehaaniliseks pähetuupimiseks, tuli rõhku panna seletustele, et samm-sammult edasi minna. Samuti tuli edasijõudnuid kontrollida küsimuste ja kõnelustega, et selgusele jõuda selle üle, kas õpilased õpetusest ka aru saavad. Töö edukamaks muutmiseks ta lubas koostada käsiraamatu, et leeriõpetust veelgi elustada ja süvendada. Seda lubadust tema ka pidas. Ka see annab tunnistust ettevõtte tõsidusest. Töö on süstemaatiline ja üksikasjaline käsitlus, mis pakub põhijooni, metoodikat ja materjali käsitlust praktiliselt.

Leeriõpetus pidi toimuma laupäeval. Selle õpetusega sidus ta kodukülastused kaks korda aastas, mil õpetaja ja köster või kirikliku töö abiline („kes palub“) liikusid külast külasse ja majast majja, et leeriõpetust kontrollida.

Õpetamise korraldamist takistasid otse ületamatud raskused kui arvestame nende elutingimustega. Talupojad pidid kogu nädala orjama mõisnikke põldudel. Inimesed olid nõnda aheldatud balti-saksa võimumeeste mõisates, et neil ei olnud isegi üht ainustki vaba pühapäeva isegi kord aastas. Need olid küll ainult inimeste varemed, mis liikusid mõisnikkude põldudel ja väljadel – kurnatud, piinatud, inimvarjud, kes ägasid orjuse tohutu

---

⁴⁶ Martin Klöcker, *Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600-1657)*. Teil I und II (Tübingen: Niemeyer, 2005).

koormuse all. Sellises olukorras pidid eeldused õpetamise korraldamiseks olema küll minimaalsed. Mida võidi nende tingimuste juures oodata kodusest õpetamisest?

Ihering ei lasknud end ka nendest tingimustest heidutada. Tema avaldas aabitsa, mida välja jagas lastele, et koduse algõpetusega algust teha. Tema pidev surve õpetajatele pani ka need mehed pikkamööda liikuma oma harislikkude plaanide suunas. Kuid ka neid, kes viimaks olid valmis end liigutama ja midagi tegema, olles sunnitud selleks piiskopi ja tema praostite alalise tagantlökkamise tõttu – neid said mõisnikud kergelt vaos hoida, sest nende ametisse määramine kogudustes ja nende tasu olenes ära mõisnikkudest.

Iheringi reformid haarasid ka tähtsaid uuendusi koguduse vaimlises juhtkonnas. Tema nõudis, et kogudustes tuleb ametisse sääda kaplanid ja köstrid, kes tublid lugemises ja kirjutamises. Viimane institutsioon väärrib küll erilist tähelepanu, arvesse võttes nende tähtsat osa kiriklikus töös. Siin tõstis ta üles küsimuse, millest ta hästi teadis, et mõisnikud ei võta seda ülepea kuuldagi. See aga teda ei kohutanud. Ka õpetajad deklareerisid, et need nõuded on mõeldamatud, seega korrates seisukohta, mida mõisnikud neile ette kirjutasid, sõdides ägedalt käte ja jalgadega iga reformi vastu, mis püüdis orjuse ahelais inimolevusi kõrgemale tasemele tõsta. Nende väljavaadete juures ei läinud Iheringil korda panna köstreid ametisse igasse kogudusse, kuid vähemalt osaliselt viis ta oma ettevõtte siiski läbi. Meie rahva kiriklikule elule tuli see kasuks.

Iheringi hariduslikud kavatsused ulatasid veelgi kaugemale. Tema võttis päevakorda küsimuse koolide järele, et hakata tõstma rahva vaimlist ja intellektuaalset taset, nimelt talupoegade eneste poegade läbi. Tema nägi nendes kasvatus asutustes keskusi, milledest tervendavad väed võiksid lähtuda rahva vaimse elu õhutamise suunas. Nendes koolides pidid õpetajate ja talupoegade lapsed saama haridust kohaliku rahva keeles ja nende koolide lõpetajad pidid siis teenima niihästi kirikus kui koolides. Sellelaadilised nõuded muidugi langesid mõisnikkude kurtidele kõrvadele. Ka õpetajad, juba mainitud põhjustel ei olnud võimelised mõistma nende plaanide tähendust.

Üks suurimatest raskustest Iheringi kasvatusprogrammis seisis kristliku kirjanduse täielikus puudumises. Puudusid isegi kõige hädavajalikumad raamatud eesti keeles. Nende soetamisest ei olnud vaimulikud ja mõisnikud huvitatud. Selline hooletusse jätmine oli lausa skandaalne. Ei olnud ikka veel isegi üksikuid evangeeliume rahva keeles, kõnelemata Uuest Testamendist.

Piiskop Ihering alustas ettevalmistustega ka sellel söötijäetud põllul. Muidugi ka siin leidis ta visa vastupanu valitseja kihi poolt, millel polnud vähematki huvi nende küsimuste vastu. Ka keeldusid need võimumehed kategooriliselt enesele võtta mingit majanduslikku

kohustust kavatsuste suhtes. Kuid piiskop Ihering ei lasknud end heidutada. Juba sinodil aastal 1641 võttis ta selle projekti kõne alla. Ja mitte üksi seda, vaid tema määras ka komisjoni, kes pidi Uue Testamendi tõlkimisega kohe peale hakkama.

Ometi pidid need kavatsused lõppema õnnetult. Selle komisjoni algatus jooksis peatselt suurte raskuste karidele ja töö venis, ja siis hukkus kaasaja rasketes katastroofides. Katk, mis valla pääses Vene-Rootsi sõja puhkemisel 1656, viis ära komisjoni liikmed üksteise järele. Nõnda ei antud piiskop Iheringile näha selle plaani teostamist, millest tema kogu oma energiaga oli kinni haaranud. Kuid ühes teises tähtsas ettevõttes võis tema siiski näha oma püüdluste vilja. Nimelt sai teoks esimese lauluraamatu ilmumine. Sellest tulemusest tuleb kõnelda eri peatükis.

Palju piiskop Iheringi ülesehitavatest plaanidest, kavatsustest ja ettevõtetest, mida tema hakkas energiliselt arendama, jäi takerduma mõisnikkude kangekaelse vastuseisu tõttu. Need ei tahtnud midagi kuulda paranduskatsetest, mis kuidagi oleks kasuks tulnud talupoegade vaimse ja kultuurilisel elu taseme paranemisele. Nende poolt võis Ihering oodata ainult viha ja vaenu. Iheringi alalised palved ja manitsused, et kogudused oleks varustatud köstritega, kes võimelised lugema ja õpetama, langesid mõisnikkude kurtidele kõrvadele. Neile olid talupojad orjad, keda tuli hoida ebainimliku ja looma tasemel, et neid täielikult eksploateerida. Sama saatuse osaliseks said ka teised algatused, mis seisis meie rahva huvides.

Tagasilöögid nendes püüdlustes ja puudujäägid nõnda paljudes üritustes ei vähenanud tema indu. Tuleb imestada selle mehe andumust, energiat ja jõudu, kes küsimata otse võimatuna tunduvast olukorrast, valitseva kihi absoluutsest vastuseisust ja mahhinatsioonidest ning kirikuõpetajate ükskõiksusest, järgnes kõikumatult oma südametunnistusele ja oma kõrge vaimuliku ameti väärrikusele.

Veel palju oleks kõnelda piiskop Iheringi püüdlustest meie rahva huvides. Huvitatud lugeja leiab seda minu töös *Reform attempts initiated by Bishop Joachim Ihering* (Stockholm, 1965). Tema valitsuse aeg on heledaks kohaks uue aja kirikuloo sünges taevas.

Piiskop Iheringi valitsus kestis 16 aastat. Tema ise oma koormat maha ei pannud, vaid töötas nõnda kaua, kuni ka tema langes katku ohvriks. Tema suri 18. juunil 1657.

Kõikidel nendel reformikatsetel ja püüdlustel, vaatamata sageli väga kesistele tulemustele, oli siiski oma tähendus ja mõju. Midagi panid nad liikuma piinatud orja hinges. Piinatud inimvarjud, kes harjunud ainult ülbuse, ülekohtu ja toorusega ning metsikusega, hakkasid märkama, et on siiski keegi, kes tunneb nende saatuse ja olukorra vastu huvi. See aga oli midagi, mis pidi neis äratama tähelepanu ja tekitama aimdust kristliku usu halastavast

vaimust ja soojusest, mis avaldub kaastundes. Sellest nähtub midagi visitatsioonide protokolle lugedes. See, mida istutati nende orjade hinge, hakkas kirikut nende elule lähemale tooma, äratades aimdust, et kirik siiski ei ole orjuse käsilane.

XI KIRIKULAULU ALGUSED JA SELLE KUJUNEMINE⁴⁷

Kui usupuhastuse tulekuga koguduse laul sai äratust ja õhutust, siis on eestlased omaltpoolt kohe püüdnud kaasa aidata, et kirikulaulu viljelemise kaudu koguduse jumalateenistust süvendada. Nõnda on meil teateid, et kooliõpilane Hans Susi Tallinnas tegeles kirikulaulude tõlkimisega. See pidi küll toimuma enne 16. sajandi keskpaika, sest juba 1549. aastal tabas teda katk. Samuti on teateid Mihael Kruusist, kes agaralt kirjutas sobivaid kirikulaulude tõlkeid. Ometi on nende eestlaste töö olnud tänamatu ning jäetud hooletusse ja viimaks on nende töövili lastud hoopis kaotsi minna. Valitsev klass takistas usupuhastuse vaimu puhanguid mõjule pääsemast. Kui valitsev klass oli enesele kindlustanud võimupositsiooni ja haaranud enese kätte katoliku kiriku päranduse, siis ei vajanud ta enam maa pärisrahva hulgast võrsunud abilisi ning kaastöölisi ega nende püüdlusi oma rahva vaimliste huvide teenimiseks, kellede vajadusi nad ju paremini tundsid. Nõnda läks ka kirikulaulu kujundamine meie rahva poegade käest valitsevast soost õpetajate kätte, kujunedes väga venivaks ja vaevarikkaks.

On ülimalt huvitav, et eestlased on püüdnud igal vähesel võimalusel teedrajavalt kirikulaulu arendamisele kaasa aidata. Kui Poola valitsuse ajal jesuiidid Tartus avasid üksteise järele eeskujulikke õppeasutusi ja pärisrahva poegadel võimalus avanes hariduse lähte juurde pääsemiseks, siis oli nende hulgas väga edasipüüdlikke õpilasi. Kõige tähtsamaks osutus W. Pukk (Buck), kes end visalt üles töötas ja oma hoolsusega teed rajas enese täiendamiseks ka võõrsil olevates hariduse kõrgemates keskustes. Tagasi tulnud oma kodumaale, sai temast rektor tõlkide seminaris Tartus, kus ta ise varem oli kasvandik olnud. See mees oli end innukalt pühendanud raamatu-kultuuri arendamisele. Olgugi, et tema kirjanduslik looming on hävinenud, millest ainult pealkirjad edasi elavad, on ometi mõningad andmed säilinud tema 1622. aastal Braunsbergis ilmunud kirikliku käsiraamatu kohta. See käsiraamat, *Institutiones Esthonicae*, sisaldas ka kirikulaule – ja nimelt selliseid, mis olid värsistatud ning nootidega. See mees kirjutas oma emakeeles oma rahvale ja sellega tundis oma rahva vajadusi. Aastal 1656 avaldatud revideeritud lauluraamatu eessõna heidab pilku kirikulaulu eelloole, kust selgub, et see eestikeelne värsistatud laulude sari on inspireerinud ka uue lauluraamatu väljaandjaid. Siin on tegemist kõige vanema teatega riimi asetatud kirikulauludest eesti

---

⁴⁷ Vt ka Martin Klöker. *Reiner Brockmann und der Revaler Dichter- und Gelehrtenkreis im frühen 17. Jahrhundert*. Magisterarbeit zur Erlangung des Magister Artium (M.A.) im Fachbereich Sprach- und Literaturwissenschaft der Universität Osnabrück (1993), 155; Toomas Siitan, „Das Kirchenlied in Estland“, *Musik und Kirche* 3 (2006), 171–177; Piret Lotman, *Heinrich Stahlhi pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintside 17. sajandi esimesel poolel* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010).

keeles. Selle raamatu kadumaminekut, millel on eri koht eesti hümnoloogias, tuleb lugeda raskeks kaotuseks.

Kuidas nende, sageli väga puuduliku keelega saksa õpetajate käes kirikulaulu arendamine kujunes, selle kohta on meil üksikuid usaldusväärseid allikaid. Need valgustavad kirikulaulu eellugu enne, kui see jõudis trükisõnani. Eriti väärtuslikku abi pakub meile Georg Mülleri jutluste sari,⁴⁸ mida see Tallinna Pühavaimu koguduse abiõpetaja pidas aastatel 1600–1605, millise 39-st jutlusest koosneva sarja Villem Reiman välja andis Tartus aastal 1891. Sageli käsitlevad need jutlused kirikulaule ja nende sisu. Tema eelkäijad Balthasar Russow ja Johann Robert von Geldern on tegelenud sellega, et õpetada kogudust laulma kirikulaule. Selleks on kasutatud kooliõpilaste abi nii sõnades kui hääldes ja ka tema on seda moodust jätkanud. Müller aga esitab veel värsistamata ja riimimata laule. Neid hädiseid ja vaevalisi saksakeelsete laulude proosatõlkeid ei saa küll kuidagi lauludeks nimetada. Niisuguste tõlgete laulmine viiside järgi pidi küll kujunema kentsakaks lärmitsemiseks. Nii kaebabki Müller selle üle, et laulmine on väga vilets, isegi nii otsatu vilets, et kogudus ei oska õieti ühtki laulu korralikult laulda. Ja sedagi, mida kogudus suure hädaga laulab, ta ei mõista: „eb mõista isse mitte, mea nemat laulwat“. Veel enam – see laul mõjus kohutavalt kõrvadele: „iaewat üche wayse Innimesse Korwat kurtax külma“. Müller ütleb, et ta on end pool-surnuks ehmatanud, kui mõni eesti keele tundja õpetaja tuli kiriku koguduse laulu ajal. Selles kakofoonias ei saanud otsustada, kas need laulud on kooskõlas kiriku õpetusega või käivad koguni selle vastu.

On loomulik, et õpetajad, kellede keeletundmine oli vilets, pidid rippuma laulude käsikirjaliste tõlgete küljes. Need „laulude“ versioonid muutusid paljundamisega ja võib arvata, et see pilt oli päris kirju, mis ju käsikirjalistes pärimustes üsna loomulik. Otseseid teateid selliste käsikirjaliselt õpetajate hulgas käibel olevate tekstide kohta on meil Saaremaalt. On teateid, et superintendent G. Preussius (1662–1665) tahtis neid tekste kohendada ning täiendada ja üht osa isegi trükis avaldada. Selliseid käsikirjaliselt paljundatud kirikulaule pidi olema ka mujal, sest umbkeelsed ja puuduliku keelega õpetajad ei tulnud ju toime ilma nendeta. Ei ole võimatu, et midagi neist isegi ka trükki pääses. Sellele viitab üks ilmsiks tulnud tundmatu lauluraamatu tiitel, *Geistliche Lieder Henrici Fabricii, Teutsch und Unteutsch*, mida avastas dr P. Johansen.

Kirikulaulude ajaloos esimene trükitud lauluraamat, mis meile on säilinud, on seotud Heinrich Stahli nimega. See väljaanne ilmus aastal 1637 Tallinnas H. Stahli neljaosalises

---

⁴⁸ Vt Georg Müller, *Jutluseraamat* (Tartu: Ilmamaa, 2007)

kiriklikus käsiraamatus teise osana. Need 144 laulu esindavad saksa luteri kirikulaulude tavalist repertuaari. Tõlkijatena esineb siin rida õpetajaid, kuid kõikide küsimuste kohta ei ole täit selgust. 40 laulu kohta on 12 tõlkijat nimetatud nimeliselt, kuid kaugelt suurema osa laulude päritolu kohta ei ole öeldud midagi. On arvatud, et see osa on Stahli enese töö-vaade, mida sageli on korratud. Asjaolud manitsevad aga ettevaatusele. Stahli lauluraamatut ei saa ju kuidagi pioneeritööks pidada, sest ei ole mõeldav, et selline keeleliselt saamatu mees nagu Stahl ei olnud sõltuv käsikirjalisest materjalist. Materjalide sarnasus viitab samade allikate kasutamisele. Tõsiasi, et Stahl kasutas käsikirjalisi allikaid oma kirikliku käsiraamatu teiste osade koostamisel, viitab ka samuti samale menetlusele lauluraamatu osas. Samuti on kindel, et Stahl neid käsikirjalisi tekste kasutas. Muus osas peame leppima ainult oletustega. Võimatu ju see ei ole, et Stahl ka mõnda laulu tõlget ise on sepitsenud.

Stahli lauluraamat on mitmeti omaette monstrumiks. Esmalt lauluraamatu keelest oli eestlastel raske aru saada. See on saksa pastorite žargoon, kes ei viitsinud maarahva keelt lähemalt tundma õppida ja väänasid ja moonutasid seda saksapäraselt. Selle kohta toome selgitava näite, kuidas usupuhastuse võidulaul kõlas Stahli lauluraamatus. Aitab, kui loeme selle algust: „üx kindel Lind on meije Jummal / üx heh terraw möck ninck kilp / temma awwitap meid julgkesti keikest heddast / kumlmeid nüdt on tawotanut / se wanna weehane wainlane / weggiwast temma ommat asjat hajap.“. Kõik see, mida siin näeme, kõneleb iseenese eest. Stahli lauluraamatu keel on isegi viletsam Mülleri keelest, mis tähendab tagasiminekut. E. Ahrens väitis koguni,⁴⁹ et Stahl tundis eesti keelt paremini, kuid tema on seda meelega väänanud saksapäraseks, sest tema tundmise kohaselt ei sobinud pühi tekste rahva keelde tõlkida. Selline seletusviis on kunstlik ja mitteusutav. Kui arvestada saksa õpetajate väga puuduliku keeletundmisega, on seletus ju päris lihtne.

Teiseks, Stahli lauluraamatu laulud esindavad täielikult ilma riimita proosatekste. Ei ole näha vähimatki märki laulude parandamise vajadusest, olgugi, et juba pikemat aega laulmine oli olnud väga vaearikkaks toiminguks. Neid nn „laule“ oli võimatu kasutada koos viisiga. Lauluraamat seega oli täiesti samal tasemel nagu „laulud“ Mülleri jutlustes. See pidi küll olema lausa ime, kuidas neid „laule“ võidi laulda. Võime ainult kujutleda, millist vaeva kogudused pidid nägema. Ei ole raske mõista, kui vastumeelseks selline toiming pidi kujunema. Tuntud estofiil H. Rosenplänter on vanadelt köstritelt pärinud, kuidas nad ülepea sellise laulmisega toime tulid. Tema arvates need mehed pidid olema lausa virtuoosid, et tulla toime sedaliiki „laulu“ juhtimisega.

---

⁴⁹ Eduard Ahrens, *Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten* (Reval, 1845).

Omaette kurioosumiks on see, et õpetajaskond andis sellisele väljaandele, nagu seda oli Stahli raamat, oma õnnistuse. Lauluraamatu eessõnas ütleb Stahl, et enne trükki andmist tema esitas oma käsikirja õpetajaskonnale seisukoha võtmiseks, nähtavasti, et küsimust mitte üksi otsustada. Õpetajaskonna mentaliteeti iseloomustab see, et kellelgi ei olnud midagi öelda selliste viletsate sepitsuste kohta, milliseid siis kogudustele peale sunniti.

Korduvalt on meie maal valitseva kihi vaimulikkond vastavalt selle koloniaalpoliitika mentaliteedile näidanud, et see omas ükskõiksuses ei viitsinud näha pärisrahva elulisi vajadusi vaimliseks eluks, vaid äratus selleks pidi tulema väljaspoolt. Nii on arusaadavat siis kui kogu õpetaskond andis oma hääskiidu sellele monstrumile, protestiliikumise algatajad tulid väijaspoolt, kes suutsid näha otse talumatuid olukordi. Sellesse kirikuõpetajate gruppi kuulusid G. Salemann, kes tuli Pommernist⁵⁰ (Jüri ja siis Pühavaimu kirikus), R. Brocmann, kelle kodu oli Mecklenburgis (Kadrina kirikus), M. Giläus, kes oli rootslane ja tuli Rootsist, olles üks vanemaid Tartu ülikooli kasvandikke (Toomkiriku eesti koguduse õpetaja), ja H. Göseken, pärit Hannoverist, kes oli töötanud abiõpetajana Stockholmis (oli õpetajaks mitmel pool, viimati Kullamaal). Need mehed ei lasknud end heidutada väitest, et eesti keel on nii vilets, et see ülepea ei võimalda Stahli proosateksti värssi ja riimi valada. Kõige vaimukamaks selles grupis oli kahtlemata R. Brocmann, keda inspireeris tuntud saksa luuletaja Paul Fleming. Selle koondise juhiks kujunes G. Salemann, kes peatselt pärast Stahli lauluraamatu ilmumist pöördus linna konsistooriumi poole ettepanekuga, et neid tekste värsistada ja riimida. Ta kinnitas, et tema on töötanud riimimise alal, millega senini keegi ei olnud tegelnud.

Revideerimise vajadust mõistis J. Ihering, kes 1638 aastal oli asunud Eestimaa piiskopi kohale ja oli esimene tõeline kirikupea. Väga ägeda vastusõdimise tõttu venis ametliku komitee kujundamine. Sellega ei tulnud toime enne, kui aastal 1645, mil nende nelja mehe tegevus viimaks sanktsioneeriti. Brocmanni varajane surm kaks aastat hiljem oli suureks löögiks ja riimimise töö arenes aegamööda, kuid siiski pidevalt. Kui eeltööd kirikliku käsiraamatu uueks trükiks olid nii kaugel, et trükkimisega võidi alata, oli ka materjal uueks lauluraamatuks valmis.

Revideeritud lauluraamat, mis ilmus aastal 1656 pealkirja all *Hausz Und Kirchenbuch*,⁵¹ nimelt selle kolmas osa, märgib uut ajajärku eesti kirikulaulu ajaloos. Juba väliselt äratav see väljaanne tähelepanu, võrreldes teiste lauluraamatutega, mis väikses formaadis ja pisikese kirjaga, nõnda et salmide ja laulude vahel ruumi peaaegu ei olegi ja

---

⁵⁰ Ka: Pommeri, Pomorze.

⁵¹ Õieti: Abraham Winckler (ka: Winkler), *Hand- Haus- und Kirchenbuch* (Reval, 1656).

seetõttu olid raskelt kasutatavad. Neid oma paksuse tõttu metallist lukkudega varustatud raamatuid hakkas rahvas õigustatult „rummu-raamatuteks“ kutsuma. Kuid see uus lauluraamat on hoopis esindusliku väljaandega. Peab ütlema, et raamatu väljaandja A. Winckler (Toomkiriku saksa koguduse õpetaja) on erilist hoolt üles näidanud, mis avaldub kirjas, formaadis ja paberis – üks osa oli isegi kirjutuspaberile trükitud.

Lauluraamat üllatab ka oma ulatuse poolest – see on kasvanud 241 laulule, olles seega isegi suurem Rootsisis ilmunud uuest lauluraamatust. Kuid see nelja mehe töö on väga ebaühtlane. Brocmani 21 laulus ei saa varjata lünklikku keeletundmist, kuid see on tasa-kaalustatud reeglipärase värsimõõduga, mille tõttu tema töö on püsima jäänud.

Samuti paelub Giläuse osa 38 lauluga, erinedes tema kolleegide tööst. Tema on suurel määral ammutanud rootsi ja soome kirikulaulude varamust. Eriti soome kirikulaulude repertuaar on teda juhtinud õigetele radadele – oli ju siin riim ning rütm juba olemas ja siit võis hõlpsasti võtta üle koguni värsside sarju.

Salemani 45 laulu esindavad tõlkeid peamiselt saksa keelest, osalt ka rootsi kirikulauludest. Temal lasus peatoimetaja kohustuste koorem ja küllap on tema keeleliselt ka teistegi laule kohendanud, mida oli neil kõigil küll hädasti vaja.

Gösekeni 127 laulu – seega rohkem kui kogu kaastööliste toodang – ei tulnud lauluraamatule kasuks. Seda osa iseloomustab vilets keeletundmine ja väljendusoskuse puudus, samuti ka hädine vorm. Kvantumilt suur osa pakub vastavalt ka palju ähmasust ja segadust.

Sellel lauluraamatul, mille ulatuseni ei küündinud ka järgnevad väljaanded, on oma koht eesti kirikulaulu ajaloos ka selle mitmekesisuse tõttu, hõlmates rootsi ja soome kirikulauluvara. Uuel lauluraamatul olid ka oma tõsised puudused. Kuigi värsitehnika oli sisse toodud ja samuti see, mida võib riimiks pidada, rabeles see kõik ikkagi Stahli keele kammitsais.

Kirikulaulu edaspidisele arengule tuli viljakaid tõukeid Lõuna-Eestist, kus Adrian Virginius (õpetaja Puhjas ja siis Otepääl), olles rahvaga lähemas kontaktis, selle keele oli hästi omandanud. Kindralsuperintendent J. Fischer värbas teda koos tema kaastöölistega oma üritustele, millede tulemusena tema loodud trükikojas Riias hakkasid üksteise järele ilmuma lõuna-eesti keelsed teosed arusaadavas ja rahvalikus keeles. Sellest trükipressist ilmus ka rida lauluraamatuid. Rõõmustavalt on mõned sellest produktsioonist hiljuti päevalgele tulnud, mis senini olid kaduma jäänud. Esimene neist, seega esimene lauluraamat lõuna-eesti murdes on *Wastne Tarto Mah Keele Laulo Rahrnat* (Riga 1685). Selle õnnelikuks leidjaks on dr H. Salu, kes selle avastas Kuninglikus Raamatukogus Stockholmis. See lauluraamat on valimik 1656 aasta lauluraamatust ja on keeleliselt küll silutud, kuid jättis ikkagi soovida samuti ka

mõnede proosatekstide sissejätmise tõttu. Omas autobiograafias Virginius ütleb, et tõlkijad olid omas töös algajad. *Tarto-Ma Kele Laulu-Ramat* (Riga 1690) tuli päevavalgele Lundi ülikooli raamatukogus. Ka selle õnnelikuks leidjaks on dr H. Salu. Selles väljaandes on saksapärasused kõrvaldatud ja värsimõõtu ja riimi viimistletud. Sellest kujunes paralleelväljaanne ka põhja-eesti keeles, *Ma Kele Laulo Ramat* (1694). Kuigi Stahli vaimukaaaslaste poolt arendatud intriigide tõttu ka seda raamatut tabas keelu alla panek ja konfiskeerimine, on sellel viimistletud väljaandel olnud siiski suur tähendus lauluraamatu edaspidisele arengule.

Tuleviku arengutee ometi ei kulgenud ilma tagasilöökideta. Nagu nägime, oli Rootsi aja lõpuks välja kujunenud mitmekülgne lauluraamat, mis päris rikkalikult hõlmas rootsi ja soome kiriku lauluvara. Balti-saksa valitseva kihi võimuletulekuga Vene valitsuse alla minekuga puhastati lauluraamat põhjalikult rootsi ja soome pärimustest, nõnda et senine mitmekülgne ja avara repertuaariga lauluraamat muutus hoopis ühekülgseks.

Originaalloominguni kõik need üritused siiski ei küündinud ja lauluraamat jäigi sellele tasemele. Originaallooming vaimulikus laulus sai võimalikuks alles vennastekoguduse liikumisega, mis vallandas vaimlise puhangu meie rahva hinges. See lubas sügavamalt hingata ja võimaldas eestlastel nende usulist elu ise korraldada ilma võõraste eestkostjateta ja viljelda ka vaimulikku laulu oma vaimuelu vajaduste kohaselt.

XII PIIBLI TÕLKIMINE⁵²

Eesti rahvas pidi väga kaua ootama, enne kui Pühakiri võis saada kättesaadavaks tema keeles. Algus selleks tehti piiskop Iheringi poolt aastal 1641. Selle kohta on säilinud ürik, milles piiskop oma sügavat hämmastust avaldab, et nüüd, mil kõikidel rahvastel on Piibel juba olemas nende keeltes, on see lausa skandaal, et eestlastel ikka veel ei ole olemas isegi ainustki Pühakirja raamatut nende oma keeles. Nagu teisedki Iheringi ettevõtted, nõnda ka see algatus kõneleb erakordsest julgusest üht väga rasket küsimust üles tõsta. Selleks määratud komisjon pidi kohe eeltöödega algust tegema. Ometi pidid kõik need kavatsused ja ettevalmistused nurjuma, kuna katk võttis kõik need tõlkekomisjoni liikmed üksteise järele, nõnda et kogu üritus jäi sinna paika. Kogu Piibli tõlkimise küsimus lükkus jälle edasi.

Aastal 1682 agar kirikupea Lõuna-Eestis (Liivimaal), kindralsuperintendent J. Fischer, kellel silmapaistvaid teened kirikuolude parandamisel, üritas uuesti seda ettevõtet. Jälle tuli temal võidelda otse uskumatu ükskõiksusega ja tuimusega, nõnda et alguses ei tahtnud üritus kuidagi edasi minna. Lisaks tulid veel segased kirikupoliitilised sekeldused, mis omakorda vahele segasid. Tallinna konsistorium kui Fischeri rivaal oli agar valmistama kõiksugu raskusi. Kirikumeeste veidrused leidsid üha uusi ettekäändeid, et ettevõtet takistada. Keele suhtes olid Tallinna kirikumehed hoopis erineval seisukohal, olles ikka veel kinni kunstliku germaniseeritud ja seega viletsa ja puise eesti keele küljes. See oli Stahli pärand. Samuti püüsid nad tõlke aluse suhtes jonnakalt eri arvamisel, nõudes, et Lutheri tõlget tuleb võtta eestikeelse tõlke aluseks. Need aga olid nõudmised, mis käisid risti vastu Liivimaa põhjalikult valgustatud kirikujuhi püüdlustele, kelle veende kohaselt Piibli keeleks peab olema rahvalik keel ja tõlke aluseks tuleb võtta Piibli raamatud nende algkeeles.

Sellises olukorras ei olnud võimalik teha rohkem, kui kavandada Uue Testamendi väljaandmist. Aastal 1683 tegi Fischer ülesandeks Adrian Virginiusele, kes oli Puhja ja hiljem Otepää õpetaja, valmistada Uue Testamendi tõlge. Kolmeaastase töö tulemusena valmiski

---

⁵² Vt Toomas Paul, *Eesti piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani*. Emakeele Seltsi toimetised 72 (Tallinn: Emakeele Selts, 1999); Peeter Roosimaa, *Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavast eksegeesist* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002) ja Kai Tafenau, *Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011). Kõige viimaseid uurimusi eestikeelse piiblitõlke kohta kajastab Eesti Keele Instituudi andmebaas "Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants" (<http://portaal.eki.ee/piibel>), huvi tasub tunda ka vana kirjakeele uurimisrühma tegevuse vastu (<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Yllitised/yllitised.htm>).

käsikiri, mis aastal 1686 võis ilmuda. See on *Meie Issanda Jesusse Kristuse Vastne Testament*,⁵³ lõuna-eesti murdes, kuid parandatud ja kohendatud keeles.

Nüüd alles läks päris sõda lahti. Tallinna konsistoorium tegi seda kohe ägedate kallaletungide märklauaks. Oma intriigide keerutamistega muutus see üha sõjakamaks, et teha võimatuks kogu Piibli väljaandmist lõuna-eesti keeles. Ja nõnda see ka kujuneski.

Kui sõjaaastate koledused Rootsi ja Vene vahelises heitluses lõpule jõudsid, võis Piibli tõlkimise küsimus jälle tulla päevakorra. Seekord võttis algatuse enesele konsistoorium Põhja-Eestis. Need, kes Piibli tõlke kavatsustele lähedal olid seisnud ja sõjakoledused üle elanud, hakkasid seismajäänud üritusi üles võtma. Edutavaks teguriks oli J. Chr. Brendekeni kirjastuse valmisolek trükikuludid enesele võtta. Selles valitud komisjonis lasus kõige suurem töökoormus peamiselt Eberhard Gutsleff'il, kes oli Pühavaimu koguduse õpetajaks, ja tema pojal Heinrich Gutsleff'il, kes oli Kullamaa koguduse õpetajaks. Mõlemad olid ka sõjaaastatel tõlkimisega tegelenud, eriti aga Eberhard Gutsleff. Vaevale lisaks pidi tema taluma veel süüdistusi, pahandusi ja sekeldusi. Tema enese tunnistuse kohaselt pidi tema palju kannatama, kuna tema tahtis tõlget valmistada Lõuna-Eesti Uue Testamendi eeskujul kohaselt, sest selle keelt pidas tema kõigiti hääks. See oli aga kui väljakutse Tallinna konsistooriumi ringkonna õpetajatele.

Kui Heinrich Gutsleff sai komisjoni esimeheks, tuli ettevõtte edasiminekusse uut hoogu. Tema tõi kaasa enam teadmisi kui teised komisjoni liikmed, kuna ta oli Halles õppinud ka keeleteadust. Ta vaatas läbi vanemad tõlgete materjalid, mis seisis komisjoni valduses. Tema parandas ja kohendas käsikirju oma äranägemise järgi ja nõnda valmis tõlge, mis keeleliselt oli mõningal määral vana kirjaviisi parandatud ja muudetud kuju. Stahli autoriteet, mis varemalt oli olnud ainukeseks mõõduandvaks kriteeriumiks, ei olnud siin enam ainumaksev. See tõlge võis viimaks ilmuda paljude tagasilöökidest, raskustest ja katsumistest järele aastal 1715 pealkirjaga *Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament*.⁵⁴ Et see väljaanne ilmus 5 aastat pärast kohutavat epideemiat, trükiti seda ainult 400 eksemplari – meenutades sõja kohutavaid laastamisi, mis maa olid teinud peaaegu tühjaks.

---

⁵³ *Meie Issanda Jesusse Kristusse Vastne Testament / Echk Jummal Põh Sõnna / Kumb Perräst ISSANDA JESUSSE KRISTUSSE Sündmist põhist Ewangelistist nink Apostlist om ülleskirjotetu*. Riga. Cum Gratia et Privilegio S. R. M. Sveciae (Riga: Johann Georg Milcken Königl. Buchdr., 1686). Faksiimiletrükis taas välja antud: *Wastne Testament 1686* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2001)

⁵⁴ *Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament ehk Jummal Ue Säduisse Sanna mis Pärrast Issanda Jesusse Kristusse Sündimist Pühast Ewangelistist ja Apostlist on ülleskirjotatud, ja nüüd Ma kehel üllespandud Tallinnas* (Tallinn: Johan Kristow Prendeken, 1715). Faksiimiletrükis taas välja antud: *Uus Testament 1715* (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2004).

Kirjutati juba aasta 1728, kuid kogu Piibli tõlkimisega ikka veel ei olnud kaugemale saadud. Samal aastal otsustas Eestimaa konsistoorium Piibli tõlkimise plaani uuesti üles võtta. Heinrich Gutsleffi ettepanek, koguda juba valmistatud tõlgete materjal, neid läbi töötada ja redigeerida, võeti vastu ettevõtte alusena. Selliseid vanemaid materjale oli olemas küllalt, kuid see pilt oli kaunis kirju. Teatud osad olid olemas lõuna-eesti murdes, mida juba tema vanaisa Johannes Gutsleff oli tõlkinud. Mõned osad olid valminud Tallinnas sõja-aastatel. Nendele katsetustele ja eeltöödele tuli pööre, mis esialgsed kavatsused põhjalikult muutis. Kui algstaadiumis isegi sellele mõeldi, et kaastöölisteks kutsuda kedagi ka lõuna-eesti murde alalt, siis loobuti sellest plaanist, kui töö hakkas edasi minema. Nõnda kogu töö kujunes Tallinna konsistooriumi ettevõtteks. Põhjalik muudatus tuli ka kavatsatud tööviisis. Kui kogutud vanemaid tõlke materjale hakati läbi vaatama, selgus varsti nende materjalide alusel, mis olid mitmesugustest aja perioodidest ega saanud olla ühtlased, et pole siiski võimalik tõlget valmistada. Ka olid need tõlked erinevatest keelemurretest. Nii jõuti viimaks selgusele, et kõik tehtud eeltööd tulevad kõrvale jätta, sest Vana Testamendi tõlge tuleb valmistada heebrea algkeelest.

Pikkamööda saadud selgus tähendas täielikku pöörangut kogu projektis, mida rajati hoopis uutele alustele. Nüüd kerkib esile mees, kes asus seda ülesannet teostama – see on Anton Thor Helle, Jüri koguduse õpetaja Tallinna lähedal, praost ja konsistooriumi assessor. Tema oli laialt tuntud tüseda töömehena. Selle mehe hingekarjase südametunnistus oli õigel kohal, nagu nähtub tema hoolitsuses oma koguduse vaimse ja haridusliku taseme tõstmise eest. Eriti aga tema püüdlustes kooli rajada, kus ta ka ise õpetas. Olles mitmekülgne mees, oli tema ka teaduslikult ette valmistatud selliseks suureks ülesandeks. Tema teadmised heebrea keeles olid põhjalikud. Ka eesti keelt oli ta hoolega õppinud, nõnda et rahva keele tundmises ei olnud temal küll võistlejat õpetajate hulgas. Tema avaldas isegi eesti keele grammatika (1732),⁵⁵ mis annab tunnistust tema keelelistest teadmistest. Juba Uue Testamendi teise trüki revideerimisel oli ta silma paistnud kui tubli keeletundja. Koos Heinrich Gutsleff'iga oli ta veel kord tõlget algtekstiga võrrelnud ja sellega enesele tähelepanu tõmmanud. Tõlketööd arendades süvendas ta pidevalt oma teadmisi rahva keele tundmise alal. Kui temal oma sõnatagavarast ei piisanud eestikeelsete vastete viimistlemisel, otsis ta väljendusi rahva suust senikaua kui ta leidis seda, mida vajab. Nõnda töötas ta tõlke kallal vähemalt 10–12 aastat.

Kui siis tõlge sai valmis, hakkasid raskused kollitama. Piibli avaldamine muutus küsitavaks. Konsistooriumi finantsid olid selleks liiga piiratud, et sellise suure teose

---

⁵⁵ Anton Thor Helle, *Kurtzgefazzte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache...* (Halle: Stephan Orban, 1732); *Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006).

trükkimisega toime tulla. Abi aga ei olnud kusagilt loota: mõisnikud keeldusid igasuguse majanduslikust toetusest ja samuti ka Tallinna raad. Väljavaated oid äärmiselt halvad. Piibel olekski jäänud avaldamata, kui vennastekoguduse rajaja krahv Zinzendorf olukorda ei oleks päästnud. Tema tuli appi väga kriitilises olukorras, andes oma toetuse selleks ja soetades puuduva osa laenu teel ühelt oma häält tuttavalt, kes hiljem laenu kustutas. See oli H. von Bohn, endine Liivimaa kindral kuberner.

Nõnda võis Piibel viimaks ilmuda aastal 1739 Tallinnas pealkirjaga *Piibli Ramat, se on keik se Jumala Sanna*.⁵⁶ Ometi ei pääsenud see isegi ka selle ladumisel uutest sekeldustest. See keeleliselt nõnda hoolikalt valmistatud tõlge pidi ometi langema meelevaldse käitumise ohvriks. Korrektuuride lugemisel Chr. Bieck, gümnaasiumi õpetaja Tallinnas, parandas valesti, sisse toppides „se“ ja „üks“, st artikli saksa keele kohaselt, mida käsikirjas muidugi ei olnud. Sellega rikkus ta hoolikalt valmistatud töö. Tõlkija märkas seda alles hiljem. Väljaarvatud need moonutused, selle tõlke keeleline kuju oli tolleaja kohta hää. See oli vanas kirjaviisis, kuid kohendatud rahva keelele niipalju kui võimalik.

Nõnda, pärast paljuid viivitusi, raskusi, takistusi, katsumisi, sekeldusi, intriige ja tülisid võis Piibel viimaks ilmuda eesti keeles. Eesti vaimukultuuri ajaloos oli kahtlemata see suursündmuseks. Peale selle tähenduse usuliselt, on eestikeelne Piibel meie rahva kiriklikku keelt mõjutanud pikemaks ajaks. Eesti kirjakeelt on see aga määranud jäädavalt.

---

⁵⁶ Õieti: *Piibli Ramat / se on keik se Jumala Sanna, mis Pühhad Jumala Mehhed / kes pühha Waimo läbbi juhhatud / Wanna Seädusse Ramatusse Ebraea Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud / nüüd agga hopis / Jumala armo läbbi meie Eesti-Ma Kele Essimest korda üllespandud* (Tallinn: Jakob Joan Köler, 1739). Faksiimiletrükis taas välja antud: *Piibliraamat* (Tallinn: Eesti Raamat, 1990).

XIII VENNASTEKOGUDUSE LIIKUMISE USULINE JA EETILINE TÄHENDUS⁵⁷

Kuigi ristiusu kuulutus oli meie maal toimunud juba 700–800 aastat, ei olnud suuremat sündmust eesti rahva vaimlises elus kui see moment, millal Christian David aastal 1729 ilmus oma saatjaskonnaga meie maale. Ta tuli krahv Nikolaus Zinzendorfi asutatud evangeelsest keskusest, Herrnhutist, Saksamaal. Tema tulekuga algab nn vendade tegevus meie maal. Seda, mis järgnes, peaksime täie õigusega nimetama vaimseks revolutsiooniks, mis nagu kevadine tuulepuhang läbistas meie esivanemate elu. Esmakordselt meie esivanemad hakkasid tõeliselt mõistma, mis tähendus on evangeeliumi soojusel.

Nagu oleme seda juba näinud, olid olud ka hingehoiu töö põllul meie maal väga kurvad. Et saksa õpetajad olid seotud mõisnikkude huvidega, oli kirik väga piiratud silmaringiga. Õpetajad ei näinud kaugemale oma kitsast silmaringist, sest nad kuulusid samuti meie rahva survajate⁵⁸ kilda. Rahva elu ja saatuse vastu ei olnud nendel huvi. Saksa õpetajad, kes võisid põlvest põlve elada samades pastoraatides, isegi ei viitsinud ära õppida rahva keelt. Saame siis aru, et nii palju jäi meie rahval arusaamatuks sellest, mis toimus kirikus ja kiriklikus õpetuses. Mis üllatas meie esivanemaid, oli see, et vennad, kes tulid – sakslased, hollandlased, taanlased, rootslased – olid Kristuse kuulutajad, kes selleks, et kohalikule rahvale lähedale tulla, hakkasid õppima meie rahva keelt. Kui tõsiselt nad oma kristlikku kutsumist võtsid, nähtub selles, et nad olid valmis õppima eestlaste rasket keelt. Kuna midagi sellist ei olnud meie esivanemad veel näinud, äratas selline suhtumine kohe tähelepanu.

Veel enam, vennad ja õed, kes Herrnhutist tulid, ilmutasid sõbralikkust, inimlikku kaastunnet ja soojust. See kõik oli ennekuulmatu. Väliskülalistele esitati eestlasi sakslaste

---

⁵⁷ Lisaks Voldemar Ilja teosele *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743* (Tallinn: Logos, 1995) on kirjastuselt „Logos“ ilmunud veel mitu sama autori vennastekoguduse ajalugu puudutavat teost, kuid nende tase on mõnevõrra kõikum. Vt ka Jaanus Plaata, *Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiumaal*. Eesti Rahva Muuseumi sari 2 (Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2001), 29–61; Nicholas Hope, „Herrnhutlased Liivi- ja Eestimaal 19. sajandil“, *Eestimaa, Liivimaa ja Lääne kristlus*. Toim Siret Rutiku, Reinhard Staats (Kiel: Friedrich Wittig Verlag, 1998), 153–167; Jürgen Beyer, „Herrnhutische Lebensläufe aus Est- und Livland (ca. 1730–1850). Eine Erzähltradition“, *Alter Adam und Neue Kreatur. Pietismus und Anthropologie. Beiträge zum II. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2005*. Hg. Udo Sträter etc. Hallesche Forschungen 28/1 (Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle in Max Niemeyer Verlag, 2009), 336–344; Wilhelm Kahle, „Über den Pietismus in den Baltischen Ländern“, *Deutsche im Nordosten Europas*. Hg. Hans Rothe (Köln-Wien: Böhlau, 1991), 167–186; Urmas Petti, „Esimesed eestlastest eurooplased“, *Minu Issand ja minu Jumal! Pühendusteos Dr. theol. Toomas Pauli 70. sünnipäevaks*. Toim Jaan Lahe ja Tiit Pädam. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised 20 (Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2009), 124–130; Rudolf Põldmäe, *Vennastekoguduse kirjandus* (Tartu: Ilmamaa, 2011); Indrek Jürjo, „Balti valgustusliikumine“, *Ideed ja ühiskond: Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil* (Tartu: Ajalooarhiiv, 2011), 16jj.

⁵⁸ = rõhujate.

poolt kui metsikut ja toorest rahvast, keda ainult väga valju surve- ja karistusvahenditega saab vaos hoida. Mida eestlaste tutvustamiseks seletati, oli aja jooksul muutunud otse stereotüüpseks, korrutades ikka sama väga väheste variatsioonidega. Lugeja võib ise otsustada nende näidete üle, mida ma olen kogunud väga mitmesugustest allikatest. Nõnda loeme ühest vanast reisikirjeldusest: „So schlecht undt ehendt Sie auch leben, sindt Sie doch vergnüget u. können ehr einen bössen als guten Tag vertragen; denn wer Ihnen viel gutes will thun, dem thun Sie gewiss bösses; derowegen Sie alle Zeit in der Slaverey erhalten u. nicht Anderst gewohnet werden müssen“.⁵⁹ Ühes käsikirjalises ürikus leiame järgmist: Kuulus Adam Oleariuse reisikirjeldus, mis teiste maade hulgas ka meie kodumaast toob teateid, ongi säilitanud originaalset illustratsioonide hulgas ühe, mis kujutab peksmist mõisates.⁶⁰ Ühes käsikirjalises ürikus leiame järgmist: „Weil das Landvolk in der Sklaverei lebt und sehr rebellisch ist, eine harte und strenge Zucht ist notwendig“.⁶¹ Samas käsikirjas üks teine ürik pajatab järgmist: „Die Nation der Bauern ist ordinair überaus wild, aber bey Zucht arbeitsam, daher sie denn oft biss aufs Blut gepeitschet werden, weil man dafür hält, dass sie sonst durchaus kein guth thun würden“.⁶²

Et oleme näiteid toonud kirjanduse mitmesugustest liikidest, siis olgu ka maapäeva protokollidel sõna: „Das lokale Volk eigensinnig wünscht in der Scklaveri zu leben, denn sonst kann es nicht von seiner bösen Natur loswerden“.⁶³

Sellistes ebainimlikkudes tingimustes ei olnud kuskilt loota arusaamist ega kaastunnet, kõige vähem õpetajate käest. Õpetajad korrutasid alata seda vana dogmat, et ilmalik kord, käesoleval juhul sakslaste orjuse režiim, on Jumala poolt rajatud ja korraldatud nõnda ja kellelgi pole õigust seda muuta.

Christian David ja tema kaaslased võtsid aga hoopis teise seisukoha. Need vennad ja õed võtsid hoiaku, mis oli ennekuulmatu meie maal: inimlikult ja sõbralikult suhtusid nad pärisrahvasse. Nad ei laskunud end mõjutada sellest, mida neile jutustati maksva korra

---

⁵⁹ Hans Morits Ayrmann, *Hans Morits Ayrmanns Reisen durch Livland und Russland in den Jahren 1660–1670* = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B. Humaniora XL 5 (Tartu: K. Schreiner, 1937), 35 – „Nii halvasti ja narrilt kui nad ka ei ela, on nad ikkagi reipad ja suudavad paremini halba kui head päeva välja kannatada; kes neile palju head teeb, sellele teevad nad kindlasti halba; seetõttu on nad kõik aeg on orjuses ja neid ei tohi teisiti harjuda lasta.“

⁶⁰ Adam Olearius, *Offt beehrte Beschreibung Der Newen Orientalischen Reise* (Schleßwig: Bey Jacob zur Glocken, 1647).

⁶¹ Ms. D 111, Hauptbibliothek, Halle – „Kuna maarahvas elab orjuses ja on väga mässuline, siis on vali ja range sundus hädavajalik.“

⁶² Ms. D 111, 614ff., Hauptbibliothek, Halle – „Talupoegade rahvas on üleüldiselt metsik, aga sunni all töökas, seega ka piitsutatakse neid sageli kuni vereni, kuna ollakse seisukohal, et muidu nad üleüldse ei teeks midagi head.“

⁶³ *Die Rezesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711* (Dorpat, 1865), 30 – „Kohalik rahvas soovib ühemõtteliselt orjuses elada, sest muidu ei ole tal võimalik oma halvast loomusest lahti saada.“

esindajate, nii mõisnikkude kui õpetajate poolt, vaid nad otsustasid iseseisvalt ja jälgisid elu lahtiste silmadega. See oli esmakordne, et meie maale tulid võõrad, kes tahtsid olukorda näha objektiivselt ja suhtusid sümpaatia ja kristliku soojusega pärisrahvasse. Meil on rida ürikuid, mis kirjeldavad, kuidas need vennad ja õed lähenesid pärisrahvale, küsitlesid eestlasi, miks nende elus ei ole enam rõõmu ja mis on nende raskused ja hädad. See tundus meie rahvale nagu ime, et keegi võib läheneda inimesena ja olla osavõtlik ja kaastundlik. Vennad hakkasid varsti avaldama kriitikat, sageli valju kriitikat, maksvate sotsiaalsete olude kohta ja otse karjuva ülekohtu üle ja avaldasid seda väljaspool sõnas ja kirjas. Kõik see avas eestlaste südamed ja nad kinkisid neile oma usalduse, nõnda et võis tekkida eestlaste maal esimene vaimline liikumine massliikumise mõõtmeis.

Sellel kõigel oli väga sügav mõju meie rahvale. Palvelad, mida vennad ehitasid, said inimeste elu muutmise keskusteks – seal elustusid südamed. Esmakordselt elasid meie esivanemad läbi tõelist vaimlist väge ja jõudu eluks. Nõnda sai evangeeliumi valgus elujõuks ja nõnda muutus vendade liikumine vaimliseks revolutsiooniks, mis läbistas meie rahva. Rõhutud, vaevatud ja piinatud inimolendid leidsid jõudu eluks ja kannatusteks isegi väga rasketes olukordades.

Ka see, mida vennad tõid usuliseks tööks, oli elustava tähendusega. Vendade töömeetodid olid praktilised ja rahvapärased. Inimesed jaotati gruppidesse – mehed, naised, noored, lesed, lapsed – ja vastavalt igaühe võimetele hakati nendega töötama. Vennad oskasid selle meetodiga luua südamed ühendust, mis on ju hingehoiu töös põhialuseks ja eelduseks. Nad oskasid luua osaduse tunde. Evangeelne osadus, kus nõrgemad võisid kasvada tugevamate najal, süvendas vaimlist uuenemist. Ka see oli midagi, mida varem polnud nähtud.

Uudsuseks olid ka kogemused vaimulikus töös. Vennad arendasid koostööd. Vastutus tegevuses pandi eesti meestele ja naistele ja nõnda avastati uinuvaid jõude tegeliku töö läbi. Hallis orjaelus õpiti nüüd esmakordselt täitma vaimustavaid ja ülendavaid ülesandeid. Avastati eneseväärus ja väärikus. Võrdsuse ja uhkuse tunne kasvas, kui väljast tulnud vendade vanemaga istus kõrva eesti mees ja naine. Ja mida enam eesti kaastöölised kasvasid sellesse töösse, seda enam tõmbusid tagasi väljaspoolt tulnud juhid, peenetundelised mehed ja naised, jättes tegevuse eesti meeste ja naiste juhtida. Ori hakkas end ajama sirgu, tänu evangeeliumi soojusele ja väele. Üksikud õpetajad, kes vendadega käsikäes töötasid, näiteks superintendent Gutsleff Saaremaal, lubas ka naistel kirikus jutlustada ja kuulutada ja sama aktiivset osa etendada kui meestel. Avastati tõeline võrdsuse, väärikuse tunne.

Kõik see oli selleks jõuks, mis meie esivanematele esmakordselt kristliku pärimuse tegi omaseks. Vaimline elu arenes selliselt, et see oli võimeline kujundama kristlikke pärimusi ja viise. Kristlikud pärimused kanti koju ja perekonnaellu. Kodu ja perekond said kohaks, kus evangeelne vaim hakkas arendama vagadust, seega imbudes igapäevasesse ellu.

See vägi, mida meie rahvas läbi elas, oli selline, et võidelda kõige selle vastu, mis kiskus tagasi vanasse olukorda. Esmakordselt alles vendade liikumise ajal tuli lõpp meie esivanemate vanadele usukommetele ja tavadele, mis olid elanud edasi sajandeid, kuna eestlased olid jäänud ilma tõelisest hingehoiu tööst ja neid oli jäetud vaeslapse ossa. Vanade esivanemate usule tuli lõpp nüüd, mil rahvas ise hakkas vanu kombeid välja rookima. Näiteks Urvaste kihelkonnas, kus õpetaja J. Chr. Quandt oli algusest peale töötanud vendadega käsikäes, hävitati 60-80 kalmu ja püha hiit! Kui masendav pidi olema vaimline olukord, kui ainult ühes ainsas kihelkonnas oli niipalju vanu kultuskohti.

See usuline liikumine tõi eetilisel tervendavat vaimu meie esivanemate ellu. Kaasaja allikad jätavad mulje, et meie rahvas oli füüsilise hävingu kuristiku äärel ja vennaste liikumine tuli tõesti viimasel hetkel. Kannatused ja elu piiritu ülekohtu all sundisid meie esivanemaid troosti otsima joomisest, mida mõisnikud kõigiti soodustasid kõrtside rajamisega, et veel viimaseid kopikaid, mis kuidagi olid alles jäänud, välja neilt pressida. Need on õudsed lood meie rahva füüsilisest hävingust. Eleanore Förster, ühe juhtiva vennastekoguduse vanema abikaasa, on pannud kirja oma esimesed elamused eestlaste maal. Nad said elamiseks toa kõrtsi peal. Ööd läbi tuli kuulata joodikute lallutamist, kära, kisa ja kaklusi. Nõnda õppis tema tundma, kui kaugele rahva füüsiline häving oli jõudnud. Sooja südamega vennaste liikumise juhid, mehed kui naised, kes tõepoolest Kristuse järgijatena tulid oma kodudest, et meie kodumaal väga rasketes tingimustes kuulutada evangeeliumi valgust, algatasid nüüd aksioone, et päästa meie rahvast hävingust joomise läbi. J. Windekilde, üks vennaste liikumise juhte, hakkas energiliselt levitama karskuse kirjandust, väsimatult selgitades joomise ohtu. Kõik see töö, peamiselt isikliku eeskuju läbi, hakkas oma mõju avaldama. Vennaste koguduse liikumine andis eeskuju korraarmastusest, distsipliinist, hoolsusest töös ja perekonnaelu tervendamisest.

Kirikuõpetajad pidid möönama, et vendade tegevuse tagajärjel toimus ennekuulmatu vaimline murrang meie rahva hulgas, üksikud õpetajad, kes tundsid vendade kuulutuse väärtust ja hakkasid nendega koos töötama, leidsid, et nende kirikuelu ühekorraga muutus elavamaks ja nende töö muutus palju viljakamaks. Kuid sellised õpetajaid oli ainult üksikuid. Rõhuv enamus õpetajatest asus vaenulikule seisukohale vendade suhtes. Sellest siis tuli, et vendade tegevus meie kodumaal on kahel korral sattunud tagakiusamise alla. Esimesel korral

aastal 1742 tuli vendade tegevusele keeld. Kui siis viimaks see keeld tühistati ja vennad oma elu jälle olid üles ehitanud, tuli uus hoop. See toimus aastal 1832. Kõige vihasemalt tungis vennastekogudusele kallale Theodosius Harnack, kes oli Tartu ülikooli usuteaduskonna professor. Tema võrdles vennastekoguduse liikumist eestlaste hulgas vähjahaigusega. Tema raamat *Die lutherische Kirche Livlands und ihre Herrnhutische Brüdergemeinde* (Erlangen, 1860) on üheks omapärasemaks dokumendiks balti-saksa kirikliku võimu sallimatusest ja hoolimatusest eestlaste eluvajaduste suhtes. Selle raamatu uuustrükk ilmus Amsterdams 1968. Sellise teose järelle küll ei oleks vajadust olnud.

XIV VENNASTEKOGUDUSE LIIKUMISE VAIMLINE, KULTUURILINE JA ÜHISKONDLIK TÄHENDUS

Väga tugevad olid vennastekoguduse liikumise ajed vaimlise elu arendamiseks ja isegi väga mitmes suunas. „Koolitare“ või „koolimaja“, millise nimetusega tähistati vennastekoguduse kokkutulekute paiku, viitab juba sellele, et siin asusid hariduse lätted.

Kus iganes vennaste liikumise evangeelne valgus ja vaim südameid haaras, seal kerkis huvi ja janu vaimuvalguse järele. Vennad ehitasid „koolitaresid“, kus toimusid kokkutulekud. Siin said lapsed õpetust ja õhkkond oli selline, et see äratas huvi vaimlise elu ja hariduse järele. Sellest jätkus ka püüeteks veel kaugemalgi. Väljapaistvad õpilased saadeti edasiõppimiseks Volmari õpetajate seminari. See oli väga suureks sündmuseks, sest nendest said eestlaste esimesed haritlased. Kõigel sellel olid tulemused, mis sundisid ka saksa võimumehi hakata mõtlema alghariduse soetamisele, muidugi selle mõttega, et eesti lapsi vendade koolist ära tõmmata.

Impulsse tuli veel mujaltki. Laulud, mida vennaste koguduses kasutati, olid nõnda suure külgetõmbejõuga, et nende tõttu inimesed isegi vanas eas hakkasid õppima lugemist ja kirjutamist selleks, et neid laule lugeda ja ära kirjutada. Aastal 1741 ilmus vendade lauluraamat lõuna-eesti murdes. See oli tõeline magneet. Tagakiusamiste ja survevahendite tõttu, mis liikumist tabasid, ei ole kahjuks ühtki eksemplari sellest säilinud, nõnda ei ole võimalik selgitada, kuidas see raamat võis nõnda võluda. See haaras aga kõiki. Nõnda võtsid vanad tuld noortest ja lastest ja tekkis isegi omamoodi võistlus. Nii loodi õhkkond, mis edendas hariduspüüdeid. Laulukultuuri arendamisega käis käsikäes muusikakultuur: harrastamine laiemas mõttes. Tekkisid esimesed pasunakoovid, mis tõid uut hoogu ja elevust õhkkonnale.

Vaimsuse ulatusest annab kujutlust omaloomingu tekkimine. Vendade liikumine äratas rahvaski loova jõu lätteid. Krahv Zinzendorf rõhutas põhimõtet, et ka väiksemad liikmed vendade ühiskonnast võivad luua väärtuslikke laule. See õhutas ja ergutas kasutama uinuvaid andeid. Ja neid leidis. Omaloomingul oli hindamata tähendus nii mitmes mõttes.

Omaloomingul olid seninähtamatud eeldused õhkkonnas, kus õhutati vaimlist ja loovat elu, mis oleks nakatav. Nõnda tekkis hulk anonüümset materjali, mida kasutati vendade ja õdede kokkutulekutel. See oli rahva omalooming. Seda kirjandust jätkus lastele, noortele ja vanematele, küll õppetööks, küll hingehoiu süvendamiseks ja küll vaimlise ärkamise arendamiseks. Enamus materjali oli anonüümne. Vabatahtliku tööjõuga kirjutati neid

käsikirju, mis hõlmasid omaloomingut kui ka tõlketöid, ümber. Isegi sadadesse lehekülgedesse ulatuvaid teoseid levitati sel viisil rahva seas. Väga suur on anonüümne materjal, mida on käsitsi ümber kirjutatud ja paljundatud ja mis liikus käest kätte. Eriti on olnud sellel tegevusel väga suur tähendus aegadel, mil vennaste koguduse liikumine oli keelu all.

Säilinud käsikirjad annavad kujutluse ohvrimeelsest ja ennastsalgavast tööst nende produtseerimisel. On neid, kes ennastohverdavalt on end rakendanud selle lugemismaterjali soetamiseks. Selles tegevuses kerkis esile rida silmapaistvaid mehi, kes tuhandeid lehekülgi on ümber kirjutanud ja neid rahva hulgas liikuma pannud. Eesti Kirjanduse Seltsi ja Akadeemilise Emakeele Seltsi raamatukogudes Tartus võis näha riuleid, mis tulvil täis sellist käsikirjalist materjali. Kõik see, mida vennad rikkalikus kirjanduslikus tegevuses lõuna-eesti murdes teostasid, on olnud suure tähendusega vaimlisele ja intellektuaalsele ärkamisele.

Üks liik omaloomingut väärib erilist äramärkimist. Vennaste koguduse liikumises on selle ajakiri *Die Brüdergemeine* suurt osa etendanud. Seda levitati kõikjal, kus Zinzendorfi liikumine oli pinda leidnud. Selles avaldati vendade ja õdede elulugusid, koostatud nende endi poolt, ja muid kaastöid. Vendade liikumise juhid õhutasid ka eestlasi oma elulugusid kirja panema ja oli neid eesti emasid ja isasid, kellede krobelised ja orjatööst moonutatud sõrmed võtsid kätte hanesule, et panna kirja oma kogemusi, mõtteid ja tähelepanekuid. Hoolimata stereotüüpsetest ja šabloonilistest eeskujudest, mis olid ajalehe veergudel välja kujunenud, on eestlaste elulugudes selgelt tunda ka isikliku loomingu hõngu, elava inimese mõtte ja tunde pingutust, mis annab nendele kirjutustele individuaalsust ja intiimset värvingut. Terve rida selliseid elulugusid meestest ja naistest on trükitud ja nende kaudu on autentsed teated meie rahvast levitatud kaugemale. Mis tähendus pidi olema sellisel äratusel vaimlisele elule, selle kohta tuleb mainida üht väga huvitavat näidet. J. Windekilde, vendade hoolekandja Tartus, viis ühe sarja eestlaste autobiograafiaid teoloogilise ajakirja toimetusse Tartus (*Evangelische Blätter*). Ajakirja toimetajad küsisid Windekilde käest imestusega: „Kes õpetab ometi vaest eesti orja tema suitsutares nõnda kirjutama?“ Kindlasti mitte kirik, kindlasti mitte kool, mis tol korral oli väga armetus olukorras, vaid ainult vennaste „koolitare“. Siin on tegemist nähtega, millel on tohutu tähendus meie rahva vaimuelus.

Rikkalik kirjavara ilmus korraga eestlaste lauale. Õpperaamatud, hingehoidlikud ja silmaringi avardavad teosed hakkasid ilmuma üksteise järele. Vennastekoguduse liikumises seisavad ka eesti ilukirjanduse algused. Juba mainitud Urvaste õpetaja Quandt avaldas esimese eestikeelse novelli aastal 1736, millele järgnesid teised. Säilinud neid enam ei ole, mõningad andmed on neist alal hoidunud vaid vendade kohtuprotsesside süüdistusaktides. Lisaks nendele valmistati palju tõlkeid vendade ja õdede jaoks ja avaldati mitmet liiki

populaarseid trükiseid. Nõnda on lõuna-eesi murdes ilmunud hulk ilukirjanduslikku materjali. Selle tõttu lõuna-eesi murre kerkis nii väga tähtsale positsioonile, kuna vendade liikumine oli Lõuna-Eestis tugevam. Olgu siinkohal mainitud, et ka Piibelgi sai ilmuda 1739 tänu vennastekoguduse liikumisele: krahv Zinzendorfi appitulek tegi selle avaldamise võimalikuks.

Usuliste ja eetiliste äratuste kui ka vaimliste ja hariduslike rikkuste kõrval, mida vennastekoguduse liikumine tõi, avas see liikumine veel teisigi võimalusi vaimse kujundamiseks eestlaste hulgas, eriti aga ühiskondliku teadvuse äratamisel, isetegevuse õhutamisel ja kultuurilise elu arendamisel.

Uued ühiskonnad võimaldasid elu rikastamist, mis senini oli tundmatu. Siin õpiti kohustuste ja ülesannete jaotamist, eeldusi ühistööks ja ühiskondlike vajaduste täitmist. Siin õpiti vastutust ühiskonna teenimisel. Nõnda avastati enestes uinuvaid jõude, andeid ja talente, ja käsikäes sellega ka rahuldustunnet, mis tuli nende arendamisest ja rakendamisest loovas elus ja töös. See kõik oli midagi, mille tähendust meie ei suudagi hinnata inimolevustele hallis orjaöös. Nõnda võis ori end vaimliselt sirgu ajada, trotsides oma kurba saatust. See vaimline teadlikuks saamine avastas sisemisi jõude ja varusid. Teadlikkuse kasvamine äratas ohvrimeelt, nõnda et hoolimata kurnavast tööst, ääretust viletsusest ja vaesusest hakkasid inimesed kokku otsima ja tooma, mis võimalik, et ehitada nende kokkutulekuteks hooneid ja varustada neid kõige vajalikuga.

Vendade liikumine levitas õhkkonda, mis sisendas väarikuse tunnet ja selle arendamist. Välismaalt tulnud vendade hoolekandja pidas nõu eestlastest abilistega, mis toimus üheõiguslikkuse ja arusaamise pinnal. Otsus sageli langes eesti abiliste nõu kohaselt. Nõnda olid eestlased saanud kaastöolisteks, kes muutusid teadlikuks, sellest osast, mis neil on täita kaugelehaaravas liikumises. See oli esimene liikumine, kus meie esivanemad võisid oma ühiskondades hakata iseseisvalt midagi korraldama. Vendade väljaspoolt tulnud juhid tulid mõttega, et kasvatada meie rahva hulgast usulisi juhte, kes aegamööda nende töö üle võtaksid. Sellepärast nad õhutasid, et vennad ja õed nende abilistena hakkaksid oma vaimlist elu korraldama. Nõnda vennad ja õed hakkasidki arendama demokraatlikku elu ja hakkasid mõtlema üheskoos eesti ühiskonna vajadustele.

Tekkinud aktiivsuses tulid ilmsiks jõud, mis isegi ajaliselt ulatasid kaugele ette naisliikumises. Vennastekoguduse tegevus võimaldas oma koha ka naistele. Seda võimalust on eesti naine ka kohe kasutanud. Õpetaja Gutsleff Saaremaal, kes oli üks nendest väga vähestest kirikuõpetajatest, kes suutsid hinnata liikumise tähendust eestlastele, avas isegi oma kiriku ja võimaldas naistest kaastöölistel kirikus esineda.

Isetegevuse laiendamine ja kasvamine viis isegi veel laiemasse ringi. Peatselt tekkis vajadus asuda ühendusse ka teiste vennastekoguduse ühiskondadega väljaspool kihelkonna piire. Ajal, mis tsiviilsektoris selline ühendus ja tegevus oli täiesti keelatud ja jäi keelatuks, on vendade ühiskonnad sõlminud ühenduse sidemeid kaugemate kogudustega teistes kihelkondades ja maakondades. Neid arendati suure innu ja agarusega. Küllastati teisi „koolitaresid“ 40, 50, 60 km kaugel, et tagasi olla esmaspäeva hommikuks. Nõnda on need kogudused astunud tähtsaid samme ühiskondliku elu arendamise huvides.

Kõigel sellel tegevusel, mida arendati vendade ühiskondades, on olnud sotsioloogiliselt tähtsad tagajärjed. Käsikäes kogemuste rikastamisega kasvas ka tegutsemise raadius. Tegevus ei piirdunud üksi usulise ja vaimlise alaga, vaid kandus üle ühiskonnale ka laiemas mõttes. Juhid, kes kerkisid esile vendade ühiskondades, muutusid autoriteetideks ka laiemas mõttes. Nendele langesid eestlaste pilgud kui eestluse juhtkonnale. Nõnda on vendade ühiskond olnud tõeliseks taimelavaks eestlaste juhtkonna arendamisel. See ei ole ainult juhus, et suurimad kujud eestluse juhtkonnas on tulnud vennastekoguduse taimelavast.

Sellisel vaimsusel, mida vendade ühiskondades viljeleti, olid ka kaugeleulatuvad ökonoomsed tagajärjed. On juba mainitud, kuidas joomise pahedest vabanemine viis perekonnaelu tervenemisele, korralikule lastekasvatamisele, korraarmastusele ja töökusele. Käsikäes elu distsipliiniga kasvas ka jõukus, ja seda silmanähtavalt. Väga õpetlikud on need tähelepanekud, mida tegid meie kodumaad küllastavad võõrad, kes kohe märkasid, milline suur erinevus oli meie rahva elamutes ja maapidamises. Nad arvasid koguni, et tegemist on kahe eri rahvaga meie maal. Nad lihtsalt ei suutnud uskuda, et need väga erinevad asulad võisid kuuluda ühele samale rahvale. Need kuulusid samale rahvale, kuid ühed olid vennastekoguduse liikmed ja teised mitte.

Rahvusliku tunde äratus on olnud selle vaimsuse loomulik tulemus. Uus helk ilmus rõhutud inimolendite tuhmunud silmi, kes tundsid enestes nüüd julgust ja jõudu endid sirgu ajada, et sügavamalt hingata. See toimus üha kasvavas teadlikkuses, et nad on eestlased ja neil on oma osa täita. Seega ei ole ühtegi ala, kus see evangeelne liikumine ei oleks oma sügavat ja jäädavat mõju avaldanud. Me näeme siin, et evangeeliumi tõeline vägi, valgus ja soojus haarab elu kõikides tema avaldustes.

Need käsitletud asjaolud meie rahva minevikust näitavad, milliseid vägesid evangeelne usk meie rahva ellu on toonud, kui sellel avanes võimalus meie rahva hingega ühendust leida. Väga masendaval ja kurval ajal meie rahva elus on see kuivas kõrbeliivas pannud voolama eluallikaid, mis meie rahva vaimlisele, kultuurilisele ja ühiskondlikule elule on olnud otse hindamatu tähendusega.

XV VILLEM REIMANI TÖÖ JA TÄHENDUS⁶⁴

Iga rahva elu rada viib ähmasest eneseavalduse püüdeist üha heledama, üha helgema tunnetuse poole. Selles on ka kõrgpunkte. Villem Reimani isikus ja töös tuleb kristlik vaimsus esile ühel väga erakordsel viisil, ühe eesti suurmehe kujul, kellel hindamatu tähendus mitte üksi kiriku edaspidisele arenemisele, vaid ka kogu eesti rahva kujunemisele.

Kui esile tuua Villem Reimani isiku suuri koordinaate, siis tuleb kõigepealt nimetada tema usulist väge. Mees, kel oli julgust enesele võtta tohutut ülesannete koormust oma rahva huvides kui kristlik juht, ammutas jõudu vennastekoguduse usulisest ja vaimlisest pärandist. Ta kodus, kus tema sündis 9. märtsil 1861, valitses vennastekoguduse vaim ja tema isa oli selle liikumise aktiivne tegelane. Säält on Reiman toonud kaasa need vaimlised varud, mis on teinud teda Eesti üheks suurimaks pojaks. See on evangeelse usu vägi, mis peegeldub tema sügavas isiklikus usus, milles tema ei asetanud esimesele kohale mitte dogmat, vaid elavat usku, mis avaldas end tegudes.

Tartu Ülikooli usuteaduskonna lõpetamise järele oli ta lühemat aega abiõpetaja ja valiti aastal 1890 Kolga-Jaani koguduse õpetajaks. Sinna jäi ta oma elu lõpuni. Et Kolga-Jaani kogudus oli väike ja Reimani energia tohtu suur, siis võis ta arendada laiahaardelist tegevust, mis haaras kogu rahvast.

Usulises ja kiriklikus tegevuses asendas Reiman tuntud balti-saksa kirikhärra kui funktsionääri tüübi hingekarjase kõrge ja väärrika kujuga. Ja veel millisel kujul! Selle kutsumuse sügavus Reimani juures ei tundnud ülepea kohustuste piire. Evangeelne soojus ja vägi tuleb tema isikus ja tegutsemises esile sellise dünaamikaga, millel ei ole võrdset.

Reiman tundis, et tema oli kutsutud laiendama oma ülesannet kogu kirikule, äratades ja õhutades kiriku uuendamise vajadust. Oma usuliste tõekspidamiste kohaselt esitas tema hoopis uut visiooni – kirik peab olema kasuks rahva elulistele vajadustele ja peab rõhutama teenimist, mitte valitsemist. Kiriku väärkuse jaluleseadmiseks nõudis tema selle põhjalikku ümberkorraldamist, nõnda et selle aluseks oleks autonoomsed kogudused, kes ise end valitsevad ja valivad oma ametikandjad ja saadikud, ka sinoditele. Samuti nõudis tema patronaadi likvideerimist ja konsistooriumi ja usuteaduskonna põhjalikku ümberkorraldamist. Viimane nõue oli nagu kepiga torge herilaste pessa, sest sakslased olid harjunud

---

⁶⁴ Reimani kohta vt *Koguja: Villem Reimani Kolleegiumi aastaraamat 2002–2007* (Tartu: Ilmamaa, 2008); August Palm, *Villem Reiman. Kordustrükk täiendustega* (Tartu: Ilmamaa, 2004); *Villem Reimani ja Jakob Hurda kirjavahetus aastatel 1884–1904* (Tartu: Ilmamaa, 2010).

usuteaduskonnale vaatama kui saksluse kantsile. Need põhilised demokraatlikud nõudmised, mis meie rahvale loomupärased, said hiljem Eesti rahvakiriku loomisel aluseks.

Reimani isiku haruldaselt terviklikku sünteesi koondatud elufilosoofias on rahvuslikul meelsusel väga oluline koht. Rahvuslus ei ole ilma eetilise-isikuliste väärtusteta võimalik, samuti kui tema silmis eetiline küpsus ei ole mõeldav ilma rahvuslike väärtuste tunnetuseta. Nendele põhi alustele näeme Reimani elutöö hiigelehitust kerkivat.

Reimani isetu töö ja tegevus oma rahva hääks kujundas temast eesti rahvusliku võitluse juhi. Reiman ilmus rahvusliku võitluse näitelavale ühel väga kriitilisel ajal. See oli ajajärk, mil lahkkelid dr J. Hurda ja C. R. Jakobsoni vahel olid toonud rahvale väga valusaid pettumusi ja kibedusi. Tagasilöökk rahvuslikus töös oli kõikjal tekitanud nõrdimuse tunnet, mis üha süvenes. Lisaks nendele rasketele löökidele tuli veel juurde järjest kasvav venestuse surve. See oli selliselt masendav õhkkond, kuhu Reiman, kes dr J. Hurda lahkumise järel sai rahvusliku ideoloogia uueks juhiks, tõi uut elu. Juba üliõpilasena oli tema haaratud sügavalt dr Hurda isikust ja tööst ja nõnda tema mõju all küpseski Reimani elu filosoofia, kujunedes tema väärikaks järglaseks. Eesti Üliõpilaste Seltsi kaudu, kus ta oli juhtivaks isikuks, inspireeris tema akadeemilist noorust truudusele oma maa ja rahva vastu ja selle teenimisele. EÜS-i 25. aastapäeva peokõnes säadis tema seltsile üles kõrged ülesanded, et rahvale juhte ette valmistada, kes „kõrgeid eesmärke rahvale ette elavad“. Sellises sügavalt isamaalikus vaimus arendas Reiman võitlusvaimu igas suunas.

Selleks, et ära võita allajäämise ja resignatsiooni ähvardavat meeleolu brutaalse venestuse surve all, algatas Reiman veelgi suuremat aktsiooni. Tema valis välja vaimusugulasi EÜSis, et luua üht tuumikut Eesti rahva uueks moraalseks ja rahvuslikuks ülestõusuks. Nende suurte plaanide teostamiseks ostis aastal 1896 Reiman koos Heinrich Koppeliga, dr Oskar Kallasega ja Jaan Tõnissoniga ajalehe *Postimees* dr K. A. Hermannilt, mille toimetajaks kutsuti noor eesti õigusteadlane Jaan Tõnisson. Kogu selles grupis oli Reiman kõige mõjukamaks jõuks ja autoriteediks kõikides rahvuslike, kasvatuslike ja kultuurilistes küsimustes. Nõnda saigi *Postimees* rahvusliku ja vaimse uuestisünni keskuseks.

Seega on eesti rahvusliku võitluse juhtide ahelas Reimanil väga tähtis koht. Tema on sidelülis rahvusliku võitluse jätkamisel, kes dr Hurda tegutsemisperioodi ideoloogiat on edasi kandnud.

Otse piiritu andumusega pühendas Reiman end rahvusliku ideoloogia õhutamisele ja süvendamisele. Kogu oma energia andis tema selleks, et süvendada oma rahvas rahvuslikku teadvust esivanemate traditsioonide vaimus, sisendada oma rahvasse moraalset eneseteadvust, kristlikku elualust ja sügavate väärtuste järel pürgimist. Selle juures tuleb esile, kuidas tema

otse prohvetliku selgusega on ette näinud eelseisvaid sündmusi rahva elu kujunemisel, mis teda õhutasid sisendama mõtteviisi, et Eesti käekäigust keegi muu ei ole huvitatud kui ainult eestlased ise, ja paratamatult tuleb neil enestele teed lahti raiuda. Kui siis viimaks saabus aeg, mil rahvuslik võitlus oli säetud saatuslikkude silmapilkude ette, millede julgest ja otsustavast kasutamisest olenes omariikluse saavutamine, siis hoolimata kõhklejate hoiakust, kes kartsid riisikot ja vabaduse liiga kõrget hinda, seisis Reiman kindlalt nende kõrval, kes olid valmis kõik kaalule panema vabaduse kättevõitmiseks. Ühel otsustaval nõupidamisel langetas tema oma otsuse sõnadega: „On veksleid, mida saab lunastada ainult verega.“

Piiritu on andumus, millega Reiman on end pühendanud oma rahva teenimisele. See, mida tema pidulikul koosviibimisel ülikooli lõpetamisel oma kaaslastele viimases sõnas kinnitas, et tema ainus armastus on eesti rahvas, on tõepoolest määravaks saanud kogu tema edaspidisele elule ja tööle. Omas eraelus võis tema olla õige õrn ja tagasihoidlik, aga kui asi puutus eesti rahvasse ja selle eluhuvidesse, siis võttis tema tuld. Igas võitluses oma rahva huvides seisis tema eelliinil, oli see siis võitlus venesõbraliku hoiaku vastu, materialistliku maailmavaate sissetungi tagasitõrjumisel või võitlus loiduse ja tuimuse vastu rahvuslikus töös. Kogu oma südamesoojusega ja hingejõuga on tema end andnud oma rahva huvide teenimisele, olles vankumatult kindel oma ideede kaitsmisel. Omas sügavas kohusetundes ei jätnud ta ühtegi sammu tegemata, mida enesele võetud rahvuslikud ülesanded nõudsid. Selles võitluses ei hoolinud tema ka iseenesest. Ta ei annud enesele armu, põletades oma eluküünalt mõlemist otsast ilma puhkust lubamata. Ka ohtudest tema ei hoolinud, kui kaalul olid rahva elulised huvid. Kartmatult tegutses ta vene sandarmeeria tigeda silma all. Pikemat aega oli ta politsei valve all. Samuti oli tema ohus oma ametit kaotada.

Tuleb imetleda Reimani julgust antud oludes selliseid ülesandeid enesele võtta. Olukorrast tingitult sai Reiman kasutada ainult rahvusliku võitluse edasiviimisel kaudseid teid oma eesmärkide saavutamiseks. Et otseselt ei saanud tegeleda rahvuslikkude ja poliitiliste küsimustega, siis suure osavusega suunas tema oma tegevust ühiskondlikkude, hariduslikkude ja kultuuriliste ürituste varjus, ühiskondliku tegevuse alal oli tema eriti viljakas väga mitmesuguste seltside ja ühingute rajamisel. Ka majanduslikkudest üritustest võttis tema osa, vastupidi dr Hurda tegevusele, kes nendesse ei sukeldunud. Karskusliikumise arendas tema välja üle kogu maa, olles sellele andunud juhiks. Tõepoolest sai teda kõikjale, kus oli vaja käsi külge panna Eesti ühiskondliku elu ülesehitamiseks. Kultuuritöös on eriti haridusküsimused tema südame lähedal seisnud ja neid õhutanud haridusseltside rajamisega. Agaralt propageeris tema emakeelsete erakoolide asutamist. Kasvatuse töö arendamisele on tema väga mitmesugusel viisil oma panuse andnud. Samuti on tal suured teened

raamatukogude rajamise ja teiste kultuuriliste ürituste arendamisel. Aktiivselt võttis tema osa Eesti Rahva Muuseumi asutamise tööst. Kogu oma südamesoojusega ja hingejõuga on ta oma energiat ohverdanud kõikjale, kus rahva elulised huvid seda vajasisid. Ja neid alasid oli palju.

Tohutute mõõtmetega kultuuritöös nõuab tema kirjanduslik tegevus eriti esiletõstmist. Iga nädal läksid Kolga-Jaani kiriklast suured ümbrikud teele, mis viisid käsikirju raamatute kirjastajatele ja kaastööd ajakirjadele ja ajalehtedele. Juba enne Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemist oli tema sääal agaralt tegev. Selle likvideerimise järele arendas tema kirjanduslikku tegevust Eesti Üliõpilaste Seltsis, kus oli albumite ja *Sirvilaudade* toimetajaks. Niipea kui selleks avanes esimene võimalus, rajas ta Eesti Kirjanduse Seltsi aastal 1907, olles selle esimeheks niikaua kui tema tervis lubas, kuni aastani 1914. Samal ajal teotses tema kauemat aega Seltsi ajaloo-toimkonna juhatajana. Seltsi kuukirja, *Eesti Kirjanduse*, kujundas tema kiiresti eesti kirjanduslikku elu õhutatavaks organiks.

Veel on üks ala, kus Reimani teened on ülisuured. See on eesti teaduse arendamine. Kui teadlane ja uurija oma ainevalikul kiindus tema meie rahva mineviku mitmesugustesse ajajärgudesse. Eriti on tal suured teened eesti vanema kultuuriloo uurimises, mis talletatud reas põhjalikkudes töödes, mis üllatasid nii oma uudsusega kui värskusega. Samuti on tema avaldanud eesti kirjakeele vanemaid allikdokumente. Samuti avaldas tema ka *Kalevipoja* saksakeelse (F. Löwe poolt tõlgitud) väljaande (1900). Tema *Eesti ajalugu* ilmus esmalt K. O. Lindeqvisti üldajaloos selle osana ja hiljem (1920) eriraamatuna. Talle ei antud aega kõiki oma uurimiste tulemusi Eesti ajaloo laiemasse sünteesi sulatada. Oma uurimistöö tulemuste tõttu on Reiman saanud Eesti iseseisva ajaloo uurimise rajajaks. Peale uurija võime kehastas Reiman oma isikus ka vaimuteravuse annet, et lasta ajaloolistel ürikutel kõnelda oleviku inimesele viisil, mis aitab ajalukku läinud sündmuste kaudu paremini mõista kaasaja probleeme ja, vaadates kaugemast perspektiivist, näidata ka ülesandeid ning hoogu anda aktiivseks eluks ja tegevuseks. Eesti ajaloo iseseisva teadusliku uurijana ja kultuuriloo rajana on Reiman oma nime kustutamata Eesti kultuuri ajalukku kirjutanud.

Tema loova elu läbikäidud maastik on nii valdav, et seda kõike on võimatu siinkohal rahuldavalt käsitleda. Isegi tähtsamaid tegevusalasid on siin võimalik olnud ainult põgusalt puudutada.

Kui viimaks veel teeme mõningaid märkuseid Reimani isiku üle, siis kõigepealt tuleb öelda, et tema isiksus oli haruldaselt tugev ja jõuline. See on väga iseloomustav, et tema oli esimene eesti haritlane, kellel oli julgust oma emakeelt oma perekonnas valitsevaks keeleks teha. J. Köpp oma mälestustes kirjutab, et tema oli otse üllatanud, kui esimest korda kuulis Reimani väikseid tütreid nende emaga eesti keelt kõnelemas. Rangelt viis tema selle nõude

läbi ka väljaspool perekonda, mis tolmorraal loomulikult avaldas väga suurt tähelepanu. Mis puutub tema haruldastesse annetes, siis nende hulgas oli ka erakordne võime omi artikleid kohe lõpulikult ja puhtalt valmis kirjutada, ilma et need oleks enam mingit viimistlemist vajanud. Kõik see oli juba põhjalikult toimunud tema loovas vaimus, enne kui sulg mõtteid hakkas paberile panema.

Kes Reimaniga kokku puutusid, on tundnud, et tema isikus oli tegemist suure ja haruldase isiksusega, kes vaimust välja kiirgas. Olles oma vaimses olemises rahulik, kindel ja kõigutamatu, oli ta väliselt kärsitu. Tema samm oli kiire ja ta liikus pooljookstes. Alati pidi tema ruttama, nagu kardaks ta kuhugi hilineda või millegist ilma jääda – nagu ette aimates, et tema eluaastad on lühikesed.

Tohutu energia ja eluhoog, mis tuleb esile Reimani töös, tegevuses ja loomingus, oli vastuproportsioonis tema põdura tervisega. Tema kõhetu keha kannatas perioodiliste valuhooegade all, millede vastu tema ravi ei leidnud. Selles suhtes on tema sarnane paljudele suurvaimudele, kellede looming ja panus on toime tulnud heitluses valudega ja kannatustega.

On traagiline selle eesti suurmehe isiklikus elus, et temal ei olnud lubatud näha oma nägemuste ja lootuste täitumist. Lakkamatu võistlustega ja otse üliinimlikkude ülesannetega oli tema kurnanud oma nangunii kehva tervist, lühendades oma eluküünalt. Tema oli ainult 56 aastat vana, kui ta 25. mail 1917 oma silmad sulges, nägemata vaba Eestit, mille eest võitlusele tema oma elu oli pühendanud jäägitult.

Reimanist kujunes üks ülepea suurimaid eesti rahva poegi meie rahva ajaloo. Tema elutöö on kui marmorisse raiutud kuu meie rahva suurte poegade vaimukultuuri galeriil, kelle elutööst peab kõnelema niikaua, kuni püsib eesti rahvas. Need on sisemised varud, usulised, vaimsed ja eetilised, millede säilitamisele, arendamisele ja kasvatamisele õhutab Reimani tunnistus evangeelsest soojusest ja väest.

XVI EESTI KIRIKU RAJAMINE⁶⁵

Saabus viimaks aeg, mil meie rahvas võis ise asuda oma kirikut organiseerima ja kirikuelu oma vajaduste kohaselt korraldama. Need sündmused on lahutamatult ühenduses vaba ja iseseisva Eesti loomisega.

Esimesed tähtsad üritused kiriku uuesti organiseerimise suunas leidsid aset niipea kui eestlased saavutasid enestele autonoomia, et vältida hukkumist vene masside revolutsiooni deliiriumis. Et tolleaegsed sakslastest kirikujuhid ei olnud uues olukorras võimelised midagi ette võtma, pidi algatus tulema väljaspoolt – eesti õpetajate ja koguduste saadikute poolt, kes hakkasid tegutsema. Need kutsusid ühiselt kokku õpetajate ja koguduste saadikute kongressi. Selle aktsiooni eeltööde peamiseks ettevalmistajaks oli prof J. Kõpp. See oli eesti kiriku esimene kirikukongress, mis toimus 13. ja 14. juunil 1917 Tartus. Koosoleku protokollis kannab kokkutulek nimetust „Esimene Eesti Evang.-luteri usu koguduste asemikkude kongress.“ See oli sündmus, mis loomulikult äratas palju tähelepanu. Oli see ju esimest korda meie maa kiriku ajaloos, mil koguduste esindajatel avanes võimalus kokku tulla, et kiriku ja selle vajaduste üle koos nõu pidada ja selle elu korraldada. Selle tõttu oli osavõtt väga rohke. Ka eesti asundused Venemaal olid siin esindatud.

Päevakorras oli nähtud kiriku aluste selgitamine põhimõtteliselt ja nende kindlaks-määramine. Neid küsimusi käsitlevate ettekannete hulgas (õp. A. Kapp Tallinna Kaarlist, õp. J. Hasselbladt Pärnust ja Chr. Beermann Järva-Peetrist) kõige olulisem oli prof Kõpu ettekanne „Kiriku ja riigi vahekord“, milles tema üles säadis vaba rahvakiriku põhimõtte: „kiriku korraldus ja tegevus olgu edaspidi niisugune, et eesti rahval tunne võib olla ja peab olema: see on meie oma kirik. Selleks peab kiriku korraldamine ja valitsemine rahva enese käes olema (demokraatlik printsiip). Edasi peab kirik oma tegevust rahva hingeliste tarviduste ja nõuetega püüdma kooskõlastada, milleks hädasti tarvis on rahva hingeelu tundmaõppimise peale palju rõhku panna (rahvuslik printsiip).“ Ettekanne andis arutlusteks õige suuna, nagu nähtub läbirääkimistest ja tehtud otsustest. Ettekandja poolt tehtud ettepanekud võeti peaaegu ühemeelselt vastu. Need olid:

1. Eesti evang.-luteri usu kirik on vaba rahvakirik kodumaal kui ka asundustes.

---

⁶⁵ Vt nt Riho Saard, „Eesti evangeelse luterliku kiriku sünniloost“, *Akadeemia* 12 (2010) , 2177–2202; Priit Rohtmets, Erik Salumäe, „Eesti evangeelse luterliku vaba rahvakiriku asutamisest“, *Akadeemia* 6 (2011) , 1135–1178; Priit Rohtmets, Erik Salumäe, Riho Saard, „Väitlus: EELK sünd ja eestlaste võimuletulek kirikus“, *Akadeemia* 9 (2011), 1754–1760.

2. Tema liikmeks on kõik need, kes oma väljaastumisest kogudusest ei ole teada annud.

3. Eesti evang.-luteri usu vaba rahvakirik astub võimalust mööda maavalitsusega ühendusse.

4. Eesti evang.-luteri usu rahvakirikusse võivad täisõigustatud liikmetena sisse astuda kõigi rahvaste liikmed, kes seda soovivad, kusjuures kaitsemist leiavad: a) rahvusliku vähemuse usulised huvid ja b) tema õigused kiriku valitsemises proportsionaalse süsteemi alusel.

5. Eesti evang.-luteri usu vaba rahvakirik astub sinodaalsesse⁶⁶ ühendusse teiste evang. usu kirikutega Vene riigis.

On selge, et neis vastuvõetud otsuses arvestati tollekordset riiklikku ja poliitilist olukorda, mil veel ei olnud Eesti Vabariiki.

Kõige tähtsamaks ülesandeks põhimõtteliste arutluste ja läbirääkimiste järele oli kiriku uue põhikirja eelnõu, mida kongressi kokkukutsujad olid koostanud ja saadikutele juba varem kätte saatnud. Ka siin eeltööde koormus enamalt jaolt lasus prof Kõpu õlgadel, kes oli eelnõu peamine väljatöötaja. Kõik see ettevalmistus oli kongressi tööle suureks hõlbustuseks. Eelnõu, mis kannab pealkirja *Eesti Evangeeliumi Luteruse Kiriku (EELK) põhjuskiri*, sisaldab terve rea sätteid, mis jäid raudvaraks ka hilisemates põhikirjades. Esimeses osas üteldakse: 1. Eesti kirik on vaba rahvakirik, 2. ta on iseennast valitsev juriidilise isiku õigusega asutus, 3. õpetuse aluseks on „Vana ja Uue Testamendi kaanoniraamatud ja neid seletavad ev. luteri kiriku usutunnistuse kirjad, reformatsiooni vaimus mõistetud“. Teises osas märgitakse, et kiriku aluseks on kogudus. Koguduse organiteks on koguduse täiskogu ja volikogu. Viimase liikmed valib täiskogu peale õpetaja ja köstri, kes ameti poolest kuuluvad volikogusse. Volikogu valib enese keskelt koguduse eestseisuse. Kogudused ühinevad praostkondadeks ja praostkonnad ühiseks piiskopkonnaks. Pärast nende küsimuste arutlemist ja seisukohtade sõelumist valiti põhikirja lõpuliku kuju andmiseks komisjon, mille juhatus jälle usaldati prof Kõpu kätte.

Esimese kirikukongressi tähendus Eesti rahvakiriku arenguloos seisab selles, et see kiriku põhilised küsimused õieti ära nägi ja edaspidisele arengule olulised tähised püstitas. Need on 1. kiriku tüüp – vaba rahvakirik, 2. kiriku struktuur – rajatud kogudustele ja ehitatud alt ülesse, 3. kiriku *resp.*⁶⁷ koguduse majandus – rajatud põhjalikule ümberorienteerumisele ja vahekord riigiga – rajatud iseseisvuse alusele.

---

⁶⁶ = sinodaalsesse.

⁶⁷ = *ld respective* – või vastavalt.

Ootuste kohaselt pidi põhikirja lõplik vastuvõtmine toimuma kavatsetaval kirikukongressil märtsis 1918. Ometi ei olnud aga võimalik seda ära pidada vahepeal tekkinud raskete poliitiliste sündmuste tõttu. Saksa okupatsioon ja kommunistide sissetung meie kodumaale tegid kokkutuleku võimatuks, lükates kavatsetud arutlused edasi. Ainuke samm edasi, mis näitas uute aegade saabumist, seisnes selles, et veebruaris 1919 valiti kirikuseaduse alusel kirikuõpetajate kirjalikul hääletamisel prof J. Kõpp üheks konsistooriumi vaimulikuks assessoriks. Sellega sai tema esimeseks eestlaseks kodumaa kirikuvalitsuses.

Teine kiriku kongress sai võimalikuks alles siis, kui sissetunginud ida vaenlane oli surutud tagasi piiride taha. Veel olid rasked võitlused käimas kodumaa piiridel, kui põhikirja komisjoni juhataja prof Kõpp ja tollekordne Eestimaa kindralsuperintendent W. Kentmann ühiselt kutsusid kokku uue kiriku kongressi. Kutsed saadeti õpetajatele, köstritele ja koguduste saadikutele. See toimus 10.–12. septembril 1919 Tallinnas. Osavõtt sellest oli väga elav. Kui esimest kiriku kongressi on nimetatud Eesti rahvakiriku Asutavaks Koguks, siis oli Tallinna kongress koosolekute teiseks istungjärguks, sest ta jätkas Tartu kongressi päevakorras seisnud küsimuste arutamist ning lõplikku otsustamist. Päevakord koosnes aruandest komisjoni töö kohta, kiriku põhikirja lõplikust läbivaatamisest ja kiriku ülalpidamise küsimustest.

Pärast esitatud kiriku põhikirja eelnõu läbivaatamist ja väheste muudatuste tegemist võeti see kongressi poolt ühel häälel vastu. Sellega oli Eesti Ev. Luteriusu Kirikus loodud hoopis uus õiguslik alus.

Selle põhikirja kohaselt on Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kirik vaba rahvakirik ja iseend valitsev asutis juriidilise isiku õigustega. Kui rahvakirik on see rajatud kogudustele, kes teostavad enesevalitsemist täiskogude ja volikogude kaudu, kellede täidesaatvaks organiteks on koguduste eestseisused. Kiriku struktuur on ehitatud alt üles: koguduste ühendusest kasvavad välja praostkonnad kui kõrgemad instantsid kiriklikus struktuuris, mis omakorda moodustavad piiskopkonna kui kogu kiriku. Selle organiteks on piiskop ja kirikupäev, mille täidesaatvaks organiks on konsistoorium.

Uues olukorras oli loomulik, et põhikirja rakendamiseks tehti ettepanek senisele konsistooriumile tagasi astuda, et ruumi valmistada uuele valitavale kirikuvalitsusele. Uue põhikirja rakendamisele asudes leidis aga kiriku kongress, et antud olukorras on õigem esialgu siiski ajutise kirikuvalitsuse valimisega leppida. Piiskopiks ja konsistooriumi esimeheks valiti Jakob Kukk (valiti eluaegseks piiskopiks esimesel kirikupäeval, 14. oktoobril 1920 Tallinnas) ja konsistooriumi liikmeteks dr F. Akel (abiesimees), vaimulikkudeks assessoriteks prof Kõpp ja J. Lattik ja ilmalikkudeks assessoriteks õigusteadlased V. Kargaja

ja G. Soosaar. Need valimise tulemused tähistavad väga tähtsat sündmust, sest nüüd võis kiriku juhtimine minna oma loomulikku rada.

Päevakorra viimane punkt – kiriku ülalpidamise küsimus – hõlmas probleemi, mis vahepeal oli väga akuutseks muutunud. Eesti Vabariigi Asutav Kogu oli vastu võtnud põhimõttelise otsuse põhiseaduses riigi ja kiriku vahekorra kohta, et „riigiusku Eestis ei ole“. Sellel olid kaugeleulatuvad järeldused, mis muutsid kiriku senise olukorra põhjalikult. Asutavas Kogus läbiviidud maareformiga võõrandati ka koguduste maad ja kaotati regulatiivmaksude süsteem. Nende otsustega kaotati kiriku ja koguduste senised majanduslikud alused ühe hoobiga, ilma et sellele oleks midagi uut asemele antud. Kirik jäeti täiesti saatuse hooleks. Tal tuli ise hakata looma oma eksistentsile majanduslikku alust, mille kohta minevikus eeskuju ega kogemusi ei olnud.

Kui Vabariigi valitsus uue ajutise kirikuvalitsuse oli kinnitanud, nõnda nagu seda ette nägi tsaariaegne kord, asus esimene eesti piiskop ühes konsistooriumiga Toompeale, et ellu viia kiriku põhimäärustes antud juhiseid Eesti vaba rahvakiriku kujundamiseks. Sääli ootasid teda ülesanded, mis olid tohutu rasked. See oli olukord, kus esialgu puudusid korraldavad säädused ja võttis aega, et endistest tsaariaegsetest säadustest välja kasvada. Vahekorra küsimus riigiga nõudis lahendust ja sellega lähedalt seotud kiriku enese õiguslik kord ja valitsemise alused. Ka see tõi esialgu komplikatsioone. Kirikuelu sisemised küsimused tõid üles uusi probleeme ja ülesandeid, millede korraldamine nõudis palju energiat, eriti veel olukorras, kus tuli suuri pingutusi teha, et uues olukorras luua ainelist alust kiriku eksistentsile.

KASUTATUD KIRJANDUS

- Ahrens, Eduard. *Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten*. Reval, 1845.
- Ayrmann, Hans Moritz. *Hans Morits Ayrmanns Reisen durch Livland und Russland in den Jahren 1660–1670* = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B. Humaniora XL 5. Tartu: K. Schreinert, 1937.
- Bauer, Albert. „Der Livlands Kreuzzug“, *Baltische Kirchengeschichte*, hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956.
- Die Rezesse der livländischen Landtage aus den Jahren 1681 bis 1711. Dorpat, 1865.
- Dörries, Hermann. „Fragen der Schwermision“, *Baltische Kirchengeschichte*, hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1956.
- Harnack, Theodosius. *Die lutherische Kirche Livlands und ihre herr hutische Brüdergemeinde*. Erlangen, 1860.
- Harnack, Theodosius. *Die lutherische Kirche Livlands und ihre Herrnhutische Brüdergemeinde*. Erlangen, 1860; Amsterdam, 1968.
- Hauck, Albert. *Kirchengeschichte Deutschlands IV*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche buchhandlung, 1903.
- Johansen. Paul. *Die Estlandliste der „Liber Censur Danicae“*. Kopenhagen-Reval, 1933.
- Olearius, Adam. *Offt begehrte Beschreibung Der Newen Orientalischen Reise*. Schließwig: Bey Jacob zur Glocken, 1647.
- Pukk (Buck, Buccius), Wilhelm. *Institutiones Esthonicae*. Braunsberg, 1622.
- von Rauch, Georg. *Jahrbücher für Geschichte Ost-Europas XVI*. Kiel: Steiner, 1968.
- Schlüter, Wolfgang. *Die Novgoroder Schra in Sieben Fassungen vom XIII bis XVII Jahrhundert*. Dorpat, 1914.
- Võõbus, Arthur. *Christianization or War of Conquest? A critical appraisal of myth and history in the activities of Bishop Albert*. Stockholm, 1965.
- Võõbus, Arthur. „Notes on the Chronicle of Balthasar Russow and its author“, *Yearbook of the Estonian Learned Society in America*. New York, 1976.
- Võõbus, Arthur. *Reform attempts initiated by Bishop Joachim Ihering*. Stockholm, 1965.
- Võõbus, Arthur. *Studies in the history of the Estonian people 1*. Stockholm: Eesti Usuteadlaste Selts Paguluses, 1969.
- Winckler, Abraham. *Hand- Haus- und Kirchenbuch*. Reval, 1656.

Wittram, Reinhard. *Baltische Geschichte; die Ostseelände: Livland, Estland, Kurland, 1180–1918*. München: R. Oldenbourg, 1954.

Arhiivimaterjalid

Ms. D 111, Hauptbibliothek, Halle.